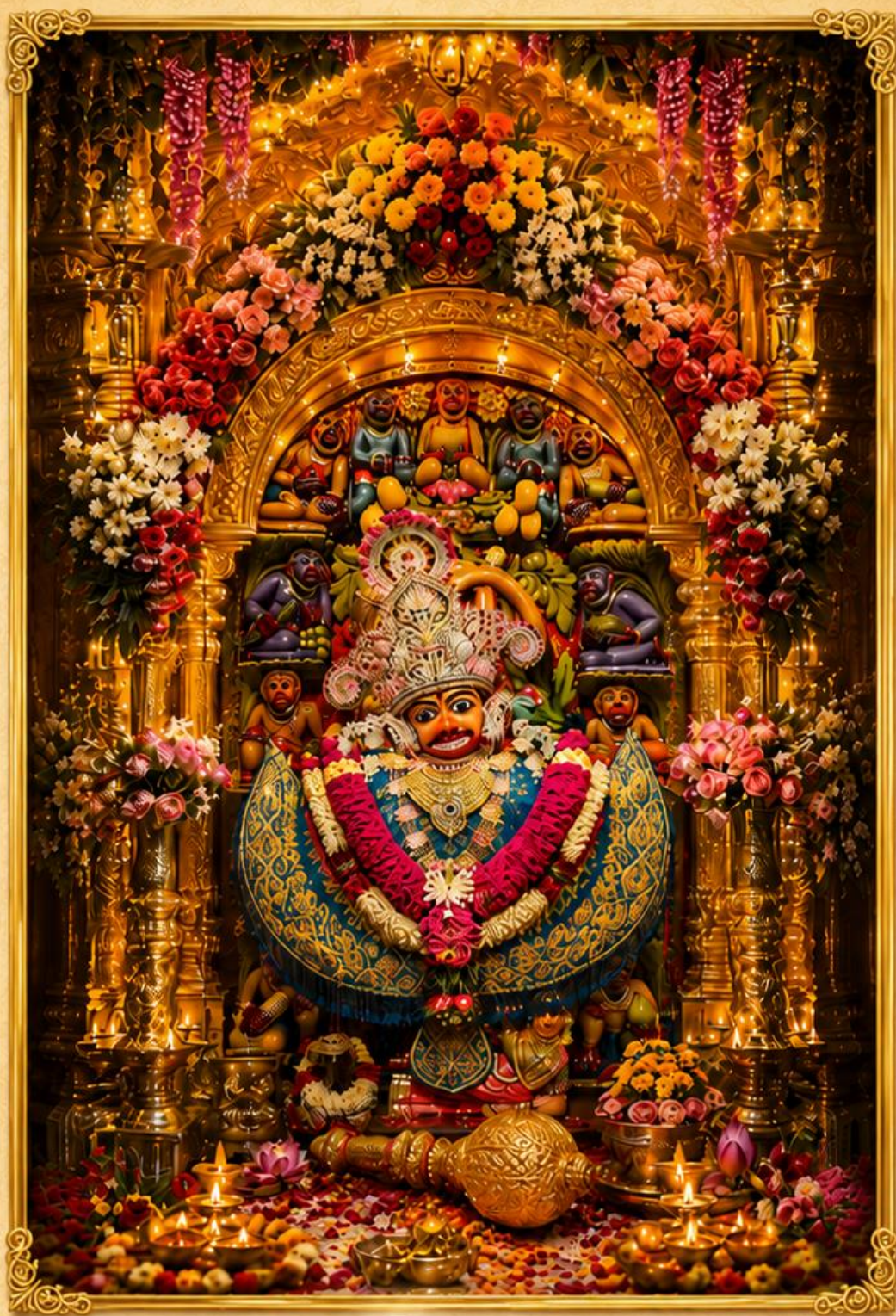

દાદાગૌરમ્

માતા-પિતાના ચરણોમાં અર્પણ

“જેમના આશીર્વાદથી સપનાઓને પાંખો મળી,
જેમની પ્રાર્થનાથી દરેક પગલે હિંમત મળી,
જેમના ત્યાગ અને સંસ્કારોએ જીવનને સાચી દિશા આપી —
એવા મારા પૂજનીય માતા-પિતાને
આ પુસ્તક હૃદયપૂર્વક અર્પણ.”

➤ ❀ આપના આશીર્વાદ સદા સાથે રહે ❀ ➤

મારા જીવનની દરેક સફળતાના પ્રથમ હકદાર
મારા માતા-પિતા.

પ્રસ્તાવના

ગુજરાત પોલીસ અને વર્ગ-૩ની તમામ પરીક્ષાઓ માટે તૈયારી કરતા ઉમેદવારોને ધ્યાનમાં રાખીને આ ભારત અને ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક વારસા પુસ્તકને વિશેષ પરીક્ષાલક્ષી અભિગમ સાથે તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે. આજના સ્પર્ધાત્મક યુગમાં વારસાનું જ્ઞાન માત્ર ભૂતકાળની માહિતી પૂરતું મર્યાદિત નથી, પરંતુ વર્તમાન પરિસ્થિતિને સમજવા, રાષ્ટ્ર અને રાજ્યની સંસ્કૃતિથી પરિચિત થવા અને મેરિટમાં સ્થાન મેળવવા માટે પણ અત્યંત મહત્વપૂર્ણ બની ગયું છે. વિવિધ સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાઓમાં વારસાનો વિષય ઉમેદવારોના ગુણ વધારવામાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે.

આ પુસ્તકમાં ભારતના અને ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક વારસા સાથે સંકળાયેલા મહત્વપૂર્ણ વિષયોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. શિલ્પ અને સ્થાપત્ય, ગુફાઓ, મંદિરો, હસ્તકલા અને ચિત્રકળાથી લઈને લોકનૃત્યો, શાસ્ત્રીય નૃત્યો, લોકસાહિત્ય, ઉત્સવો, મેળા અને વિશ્વ વિરાસત સ્થળો (UNESCO Sites) જેવા વિષયોનો સરળ રીતે અભ્યાસ કરાવવામાં આવ્યો છે. સાથે જ ગુજરાત અને ભારતની પ્રખ્યાત કલાઓ, નાટ્યકલા, સંગીત અને સાહિત્યિક કૃતિઓ જેવા મહત્વપૂર્ણ મુદ્દાઓને પણ આવરી લેવામાં આવ્યા છે.

દરેક પ્રકરણમાં વિષયની મૂળભૂત સંકલ્પનાઓને સરળ ભાષામાં સમજાવવાની સાથે મહત્વપૂર્ણ તથ્યો, ઘટનાક્રમ (ક્રોષ્ટકો), ઉદાહરણો, સ્મરણસહાયક મુદ્દાઓ અને કાળક્રમ (Timeline) વિશેષ સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. આ રજૂઆતનો હેતુ ઉમેદવારોને માત્ર તથ્યો યાદ કરાવવાનો નથી, પરંતુ સાંસ્કૃતિક વિષયો વચ્ચેના સંબંધોને સમજવા, તાર્કિક દૃષ્ટિકોણ વિકસાવવા તથા પ્રશ્નોને ઝડપથી અને ચોકસાઈપૂર્વક ઉકેલવાની ક્ષમતા વિકસાવવામાં સહાય કરવાનો છે.

આ પુસ્તકમાં ખાસ ધ્યાન રાખવામાં આવ્યું છે કે વારસાના વિવિધ પાસાઓને સરળતા, સ્પષ્ટતા અને તર્કસંગતતા સાથે રજૂ કરવામાં આવે, જેથી ઉમેદવારો વિષયની મૂળભૂત સમજથી લઈને પરીક્ષાલક્ષી તથ્યો સુધી સરળતાથી પહોંચી શકે. નિયમિત અભ્યાસ, પુનરાવર્તન અને પ્રશ્નોની સતત પ્રેક્ટિસ દ્વારા ઉમેદવારો સાંસ્કૃતિક વારસાના વિષયમાં મજબૂત પાયો બનાવી વિવિધ સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાઓમાં ઉત્તમ પરિણામ પ્રાપ્ત કરી શકે તેવી અમારી આશા છે.

અંતમાં ગુજરાત પોલીસ અને વર્ગ-૩ની તમામ પરીક્ષાઓ માટે અથાગ મહેનત કરી રહેલા તમામ ઉમેદવારોને તેમની નિષ્ઠા, પરિશ્રમ અને ઉજ્જવળ ભવિષ્ય માટે હાર્દિક શુભકામનાઓ પાઠવીએ છીએ. આ પુસ્તક તેમની સફળતાની યાત્રામાં વિશ્વસનીય માર્ગદર્શક, પ્રેરણાસ્ત્રોત અને શ્રેષ્ઠ સહાયક સાબિત થાય તેવી અમારી શુભેચ્છાઓ.

સંપાદક

- ધવલ માડ

- પિનાકીન માડ

Design & Edited by

રવિ જામંગ, મેડુલ ઘઘડા, સંદીપ હડીયલ, પ્રિયાંશી અમીપરા, પ્રણવ અમરેલીયા

Telegram

Lakshyam Academy

Online Store

Android

iOS

LAKSHYAM ACADEMY – RAJKOT**Mob:** +91 94290 77607, 93278 46308**સંપાદક**

ઘવલ માડ, પિનાકીન માડ

Designing & Editing by

રવિ જામંગ, મેદુલ ઘઘડા, સંદીપ હડીયલ, પ્રિયાંશી અમીપરા, પ્રણવ અમરેલીયા

કિંમત(M.R.P) :- 499₹/-

આ પુસ્તકના લખાણનો કોઈપણ ભાગ, લેખનશૈલી, રજૂઆત શૈલી, મુદ્રાઓ અને તેની ગોઠવણી વગેરેનો ઇલેક્ટ્રોનિક, ચાંત્રિક, ઝેરોક્ષ, પેમ્પલેટ, ટેસ્ટ પેપર, મુદ્રણ કે અન્ય કોઈપણ સ્વરૂપમાં ઉપયોગ પ્રકાશકની લેખિત પરવાનગી વિના કરવો નહીં. આવું કૃત્ય ગેરકાયદેસર ગણાશે અને તેમ કરનારની સામે કાનૂની કાર્યવાહી કરવામાં આવશે તેની ખાસ નોંધ લેવી.

ઉપલબ્ધ માહિતીના આધારે આ પુસ્તકને ક્ષતિરહિત બનાવવાનો પૂરો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે તેમ છતાં સંપાદન અને મુદ્રણ સમયે માનવસહજ ભૂલ કે ચૂકને કારણે કોઈ ક્ષતિ રહી જવા પામી હોય તો તેની કોઈપણ જવાબદારી લેખક કે પ્રકાશકની રહેશે નહીં. આ પુસ્તકનો ઉપયોગ કરવાને કારણે તેમાં થયેલી ભૂલચૂકને કારણે કોઈપણ વ્યક્તિને કદાચ કોઈપણ રીતે નુકસાન કે ક્ષતિ થાય તો તેનું ઉત્તરદાયિત્વ લેખક કે પ્રકાશનનું રહેશે નહીં. આ પુસ્તકનો કોઈપણ જીવિત અથવા મૃત વ્યક્તિ કે વાસ્તવિક ઘટનાઓ સાથે કોઈ સમાનતા કે સંબંધ એ સંયોગ માત્ર છે, તથા તેનો હેતુ કોઈપણ વ્યક્તિ, સમુદાય, સંપ્રદાય, ધર્મ કે ધાર્મિક લાગણીને દુભાવવાનો નથી.

નોંધ: કોઈપણ વિવાદ રાજકોટ ન્યાયક્ષેત્રને આધીન રહેશે.**© All rights reserved by the publishers.**

No part of this work covered by the copyright herein may be reproduced, transmitted, stored or used in any form or by any means graphic, electronic or mechanical, including but not limited to photocopying, recording, scanning, digitizing, taping, Web distribution, information networks, or information storage and retrieval systems, without the prior written permission of the publisher.

Although the author and publisher have made every effort to ensure that the information in this book was correct at the time of editing and printing. the author and publisher do not assume and hereby disclaim any liability to any party for any loss or damage arising out of the use of this book caused by errors or omissions, whether such errors or omissions result from negligence, accident or any other cause. Any resemblance to actual persons, living or dead or actual events is purely coincidental and do not intend to hurt sentiments of any individual, community. sect or religion.

Note: Any Dispute will be subject to Rajkot jurisdiction.

સાંસ્કૃતિક વારસો

અનુક્રમણિકા

ક્રમ	પ્રકરણ	પેજ નં.
1.	ભારતીય સાંસ્કૃતિક વારસાનો પરિચય અને વૈવિધ્ય	1 - 17
2.	ભારતીય કલાસ્વરૂપો - શિલ્પ, સ્થાપત્ય અને ચિત્રકલા	18 - 40
3.	ભારતીય સંગીત, નૃત્ય અને લોકકલા	41 - 61
4.	ભારતીય જીવન પરંપરા - મેળા, ઉત્સવો, ખાણી-પીણી અને પોશાક	62 - 80
5.	ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક વારસો - કલા, સ્થાપત્ય અને શિલ્પ	81 - 100
6.	ગુજરાતના સંગ્રહસ્થાનો અને પુસ્તકાલય	101 - 119
7.	ગુજરાતી રંગભૂમિ	120 - 136
8.	આદિવાસી જનજીવન	137 - 153
9.	ગુજરાતી સાહિત્ય - પ્રવાહો અને વળાંકો	154 - 171
10.	ગુજરાતી સાહિત્યકારો, રચનાઓ અને સંસ્થાઓ	172 - 186
11.	ગુજરાતનાં તીર્થસ્થળો	187 - 201
12.	ગુજરાતના પર્યટનસ્થળો.	202 - 218

❖ Chapter - 01 ❖

ભારતીય સાંસ્કૃતિક વારસાનો પરિચય અને વૈવિધ્ય

❖ ભારતીય સાંસ્કૃતિક વારસાનો અભ્યાસ કરતી વખતે સ્મારકોનાં નામ અને ઉત્સવોની યાદી સાથે લોકોની જીવનરીતિ સમજવી જરૂરી છે. ઘરમાં બોલાતી ભાષા, ભોજન બનાવવાની રીત, કામનાં સાધનો, કારીગરનું કૌશલ્ય, સામૂહિક ઉજવણી અને જૂની ઇમારત સાથે જોડાયેલી યાદો આ અભ્યાસના જુદા જુદા ભાગ છે. કોઈ વારસો પથ્થર કે ધાતુમાં સચવાય છે, તો કોઈ ગીત, જ્ઞાન અથવા વ્યવહારમાં જીવંત રહે છે. આ પ્રકરણમાં સંસ્કૃતિ, વારસો, પરંપરા અને લોકજીવનના અર્થથી શરૂઆત કરીને ભારતની સાંસ્કૃતિક લાક્ષણિકતાઓ, વારસાનું વર્ગીકરણ અને ગુજરાતની વૈવિધ્યતા સમજાવવામાં આવી છે.

❖ આ પ્રકરણ વાંચ્યા પછી વિદ્યાર્થી કોઈ ઉદાહરણમાં રહેલો મૂર્ત અને અમૂર્ત ભાગ ઓળખી શકશે. પ્રદેશના પર્યાવરણ અને લોકોની જીવનરીતિ વચ્ચેનો સંબંધ સમજશે. સાથે જ સંસ્કૃતિ અને સભ્યતા, સંરક્ષણ અને જીવંત પરંપરાનું સંવર્ધન, તેમજ UNESCOની જુદી જુદી યાદીઓ વચ્ચેની ગૂંચવણ દૂર કરી શકશે. પાછળના કલા, સ્થાપત્ય, સાહિત્ય, સંગીત અને લોકજીવનના પ્રકરણો સમજવા માટે અહીં આપેલી સંકલ્પનાઓ પાયાનું કામ કરશે.

❖ સંસ્કૃતિ વારસો પરંપરા અને લોકજીવનની સંકલ્પના

❖ સંસ્કૃતિનો અર્થ અને વ્યાપ

❖ સંસ્કૃતિ એટલે સમાજમાં શીખવામાં આવતી, વહેંચવામાં આવતી અને સમય સાથે વિકસતી જીવનરીતિ. તેમાં જ્ઞાન, માન્યતાઓ, મૂલ્યો, ભાષા, કળા, રિવાજો, કૌશલ્યો અને લોકો દ્વારા બનાવવામાં આવતી વસ્તુઓનો સમાવેશ થાય છે. વ્યક્તિ કઈ રીતે વિચારે છે, સંબંધો જાળવે છે અને જીવનના પ્રસંગોને અર્થ આપે છે, તે પણ સંસ્કૃતિનો ભાગ છે. આથી સંસ્કૃતિનો અભ્યાસ વ્યક્તિના વર્તન અને સમાજની સામૂહિક રીત બંનેને જોડે છે. મૂળભૂત સમજ માટે જીવનરીતિને કેન્દ્રમાં રાખતી શૈક્ષણિક વ્યાખ્યા ઉપયોગી છે.

❖ ભોજનનું ઉદાહરણ લઈએ. અનાજ, વાસણ અને તૈયાર વાનગી વસ્તુરૂપે દેખાય છે. અનાજ પસંદ કરવાની રીત, રસોઈનું કૌશલ્ય, પ્રસંગ મુજબનું ભોજન અને મહેમાનને પીરસવાનો વ્યવહાર તેની સાથે જોડાયેલા સાંસ્કૃતિક પાસાં છે. એક જ વાનગી જુદા ઘરોમાં અલગ રીતે બને છે. તેનાથી સંસ્કૃતિમાં સામૂહિક સમાનતા સાથે વ્યક્તિગત અને સ્થાનિક ફેરફાર પણ હોવાનું સમજાય છે. સંસ્કૃતિની ઓળખ એક જ વસ્તુથી પૂર્ણ થતી નથી.

❖ સંસ્કૃતિને માત્ર નૃત્ય, સંગીત અને ઉત્સવ સુધી મર્યાદિત કરવાથી તેના અનેક પાસાં છૂટી જાય છે. પાણી સાચવવાની પરંપરાગત રીત, ખેતી સાથે જોડાયેલું અનુભવજ્ઞાન, બાળઉછેરના વ્યવહાર, બોલચાલની કહેવતો અને ઘર બનાવવાની રીત પણ સાંસ્કૃતિક અભ્યાસમાં મહત્વ ધરાવે છે. રોજિંદા જીવનની ઘણી સામાન્ય

xલાગતી બાબતો પાછળ સમાજે લાંબા સમયથી વિકસાવેલો અનુભવ રહેલો હોય છે. તેમનો અર્થ સમજવા માટે તે કયા પ્રદેશમાં અને કયા સંદર્ભમાં વપરાય છે તે જોવું પડે.

❖ સંસ્કૃતિ શીખવાની પ્રક્રિયા

❖ બાળક જન્મથી કોઈ ચોક્કસ ભાષા બોલતું કે લોકગીત ગાતું આવડતું નથી. તે પરિવાર, પડોશ, શિક્ષણ અને સામાજિક સંપર્કથી આ બાબતો શીખે છે. આ પ્રક્રિયાને સમાજીકરણ કહેવામાં આવે છે. સાંસ્કૃતિક રીતો શીખવાની પ્રક્રિયામાં જોઈને અનુસરણ કરવું, સાંભળીને યાદ રાખવું, કામમાં ભાગ લેવો અને સમજાવટ મેળવવી જેવા માર્ગો જોડાય છે. પરિવારનો સભ્ય વાનગી બનાવતાં શીખવે ત્યારે ભાષા, કૌશલ્ય અને સંબંધીના વ્યવહાર સાથે સાથે શીખાય છે.

❖ સાંસ્કૃતિક જ્ઞાન મેળવવું ઘણીવાર અનૌપચારિક હોય છે. કારીગરનો શિષ્ય માત્ર સૂચનાઓ વાંચીને કૌશલ્ય પ્રાપ્ત કરતો નથી. સાધન પકડવું, યોગ્ય દબાણ આપવું, ભૂલ ઓળખવી અને સામગ્રીની ગુણવત્તા સમજવી પ્રયોગથી શીખાય છે. લોકગીત ગાવામાં શબ્દો ઉપરાંત લય, ઉચ્ચાર અને પ્રસંગનું જ્ઞાન જરૂરી બને છે. આથી વારસાનું પ્રસારણ પુસ્તકો દ્વારા પણ થાય છે અને જીવંત સંપર્ક દ્વારા પણ થાય છે. બંને માર્ગો એકબીજાને પૂરક છે.

❖ વ્યક્તિ ઘણી સાંસ્કૃતિક ઓળખો સાથે જીવે છે. તેની માતૃભાષા, રહેઠાણ, વ્યવસાય, પરિવાર અને ધાર્મિક માન્યતા તેની ઓળખના જુદા પાસાં હોઈ શકે છે. એક જ ભાષા બોલતાં બધા લોકોનું જીવન સંપૂર્ણપણે સમાન હોતું નથી. બે જુદા ધર્મના લોકો એક પ્રદેશમાં રહેતાં હોય તો તેમની બોલી, વાનગીઓ અથવા સ્થાનિક ઉત્સવમાં ભાગ લેવાની રીતમાં સમાનતા હોઈ શકે છે. ઓળખને માત્ર એક લક્ષણથી સમજવી અધૂરી પદ્ધતિ છે.

સંસ્કૃતિના મુખ્ય ઘટકો

સંસ્કૃતિનું અધ્યયન સરળ બનાવવા માટે તેના ઘટકોને જુદા - જૂથમાં સમજાવી શકાય. જૂથો વ્યવહારના જીવનમાં એકબીજા સાથે જોડાયેલા હોય છે. ભાષા દ્વારા જ્ઞાન વહેંચાય છે; મૂલ્યો

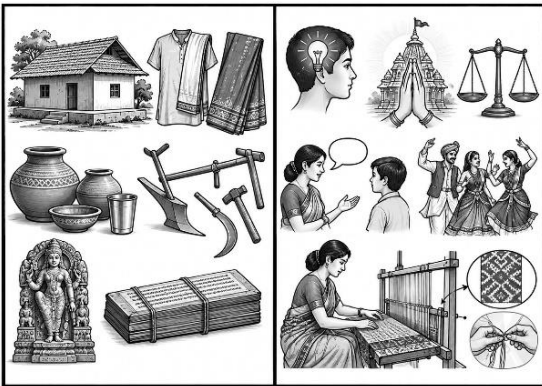
વર્તનને દિશા આપે છે. કૌશલ્યથી ઉપયોગી વસ્તુઓ અને કળાકૃતિઓ બને છે. સામાજિક પ્રસંગો આ બધાં ઘટકોને એક જગ્યાએ જોડે છે. નીચેનો કોષ્ટક અભ્યાસ માટેની ગોઠવણી છે, દરેક સમાજ માટેની બંધ અને અંતિમ યાદી નથી.

ઘટક	અર્થ	સમાજ માટેનું ઉદાહરણ
ભાષા અને સંચાર	વિચારો અને અનુભવ વહેંચવાનું માધ્યમ	બોલી કહેવત લોકકથા
જ્ઞાન અને કૌશલ્ય	શીખેલી સમજ અને કામ કરવાની આવડત	વણાટ માટીકામ પરંપરાગત જળસંચય
માન્યતાઓ અને મૂલ્યો	મહત્વપૂર્ણ માનવામાં આવતા વિચારો	સહકાર સન્માન સત્ય પ્રત્યેની પ્રતિબદ્ધતા
રિવાજ અને સામાજિક વ્યવહાર	પ્રસંગે અનુસરાતી સામૂહિક રીત	ઉત્સવની ઉજવણી મહેમાનગતિ
કળા અને અભિવ્યક્તિ	સૌંદર્ય અને અનુભવની સર્જનાત્મક રજૂઆત	ગીત નૃત્ય શિલ્પ ચિત્ર
ભૌતિક રચનાઓ અને વસ્તુઓ	માનવસર્જિત ઉપયોગી કે કળાત્મક સામગ્રી	વસ્ત્ર વાસણ ઘર સાધન

ભૌતિક અને અભૌતિક સંસ્કૃતિ

ભૌતિક સંસ્કૃતિમાં માનવસર્જિત વસ્તુઓ અને રચનાઓ આવે છે. વસ્ત્ર, ઘર, વાસણ, સાધન, શિલ્પ અને લખાણ ધરાવતું દસ્તાવેજ તેના ઉદાહરણ છે. અભૌતિક સંસ્કૃતિમાં વિચાર, માન્યતા, મૂલ્ય, ભાષાનો વ્યવહાર અને કૌશલ્ય જેવા પાસાં આવે છે. વસ્તુ અને તેને બનાવવાની આવડત વચ્ચેનો તફાવત વર્ગીકરણ સમજવાની સરળ રીત છે. વણાયેલું કાપડ ભૌતિક છે; વણવાની જાણકારી અને ડિઝાઇન રચવાની આવડત અભૌતિક છે.

આ તફાવત સમજાવતી વખતે બંને પાસાંનો સંબંધ ધ્યાનમાં રાખવો. સંગીતનું વાદ્ય વસ્તુરૂપે સચવાય છે, પરંતુ તેને વગાડવાની પરંપરા કલાકારના જ્ઞાન અને અભ્યાસમાં જીવંત રહે છે. વાદ્ય ગુમાય તો ચોક્કસ સંગીત પરંપરાને મુરકેલી પડી શકે છે. બીજી તરફ કલાકારોનું જ્ઞાન ગુમાય તો વાદ્ય સચવાયેલું હોવા છતાં તેની પરંપરાગત રજૂઆત બંધ થઈ શકે છે. ભૌતિક અને અભૌતિક ઘટકોને અલગ ઓળખવાથી તેમની જુદી જરૂરિયાત સમજાય છે.

સંસ્કૃતિના ભૌતિક અને અભૌતિક ઘટકોનું વર્ગીકરણ તથા વારસાના મૂર્ત અને અમૂર્ત પ્રકારો પરસ્પર નજીક છે, છતાં બંને શબ્દસમૂહ દરેક સંદર્ભમાં એકસરખો અર્થ આપતા નથી. સંસ્કૃતિમાં આજે વપરાતી નવી વસ્તુ પણ આવે છે. વારસા તરીકે ઓળખવામાં ઐતિહાસિક, કળાત્મક, સામાજિક અને સમુદાય

સંબંધિત મહત્વનો પ્રશ્ન જોડાય છે. દરેક નવી માનવસર્જિત વસ્તુને આપમેળે સાંસ્કૃતિક વારસો ગણવામાં આવતી નથી.

સાંસ્કૃતિક વારસાની સંકલ્પના

સાંસ્કૃતિક વારસો એટલે અગાઉની પેઢીઓ પાસેથી મળેલી અને વર્તમાન સમાજ મહત્વ આપીને આગળની પેઢી માટે જાળવે એવી સાંસ્કૃતિક સંપદા. તે સ્મારક, પુરાવસ્તુ, દસ્તાવેજ, લોકગીત, કારીગરી અથવા જીવંત પરંપરા સ્વરૂપે હોઈ શકે છે. વારસામાં વસ્તુનું અસ્તિત્વ અને સમાજ સાથે તેનો સંબંધ બંને મહત્વના છે. વારસાનું મૂલ્ય તેની ઉંમર, દુર્લભતા, ઐતિહાસિક સાક્ષી, સર્જનાત્મકતા અથવા સામૂહિક ઓળખ સાથે જોડાઈ શકે છે.

ઘરમાં જૂનું વાસણ હોય તો તેની ઉંમર જાણી શકાય. પરંતુ તેના વારસાગત મહત્વનું મૂલ્યાંકન કરવા તે કોણે બનાવ્યું, કયા પ્રસંગે વપરાતું, કેવી કારીગરી ધરાવે છે અને તે સમયના જીવન વિશે શું જણાવે છે તે જોવું પડે. એ જ રીતે જૂની ઇમારત માત્ર બાંધકામનો નમૂનો નહીં, પરંતુ જીવનવ્યવહાર, સામગ્રી, તકનીક અને સામાજિક સંબંધોની સાક્ષી પણ બની શકે છે. આ પ્રક્રિયામાં માહિતી અને પુરાવાની નોંધ જરૂરી છે.

વારસો માત્ર બહુ દૂરના ભૂતકાળની વસ્તુ હોવો જરૂરી નથી. કેટલીક પરંપરાઓ સતત ચાલતી રહી છે અને બદલાયેલા સ્વરૂપે આજે પણ વપરાય છે. કોઈ નવી પેઢી જૂનું ગીત નવા વાદ્ય સાથે ગાય તો તેનો અભ્યાસ કરતી વખતે શું જળવાયું અને શું બદલાયું તે જોવું પડે. જીવંત વારસામાં પરિવર્તન શક્ય છે. તેના સમુદાયના લોકો પોતાની પરંપરાને કેવી રીતે ઓળખે છે અને શીખવે છે તે મહત્વનું રહે છે.

પરંપરા અને રિવાજ

પરંપરા એટલે પેઢીથી પેઢી સુધી ચાલતી આવતી સમાજમાં ઓળખ ધરાવતી રીત, વિચાર, જ્ઞાન, અભિવ્યક્તિ. પરંપરામાં પ્રસારણનો ભાગ મુખ્ય છે. રિવાજ સામાન્ય રીતે ચોક્કસ પ્રસંગે કે સામાજિક વ્યવહારમાં અનુસરાતી રીત માટે વપરાય છે. દરેક રિવાજ પાછળ કોઈ પરંપરાગત સમજ હોઈ શકે છે, પરંતુ

❖ Chapter - 02 ❖

ભારતીય કળાસ્વરૂપો - શિલ્પ, સ્થાપત્ય
અને ચિત્રકળા

- ❖ ભારતીય કળાનો અભ્યાસ માત્ર સુંદર મૂર્તિઓ, વિશાળ મંદિરો કે રંગીન ચિત્રોની ઓળખ પૂરતો મર્યાદિત નથી. કળાકૃતિઓમાંથી આપણને તે સમયના લોકોની ધાર્મિક માન્યતાઓ, વસ્ત્રો, આભૂષણો, વ્યવસાયો, રાજકીય સત્તા, વેપાર, તકનીકી જ્ઞાન અને સૌંદર્યબોધ વિશે માહિતી મળે છે. તેથી ભારતીય કળા સાંસ્કૃતિક વારસાનો ભાગ હોવાની સાથે ઇતિહાસનું મહત્વનું સાધન પણ છે.
- ❖ કોઈ મંદિરની દીવાલ પરના શિલ્પોમાં દેવતાઓ સાથે નૃત્યાંગનાઓ, સંગીતકારો, પ્રાણીઓ અને સામાન્ય લોકો જોવા મળે છે. કોઈ ચિત્રમાં રાજાનો દરબાર હોય છે, તો બીજા ચિત્રમાં ખેડૂત, કારીગર કે પ્રકૃતિનું દ્રશ્ય હોય છે. આ વિગતો દર્શાવે છે કે ભારતીય કળા ધાર્મિક જીવન ઉપરાંત સામાજિક અને દૈનિક જીવનને પણ રજૂ કરે છે.
- ❖ આ પ્રકરણમાં મુખ્યત્વે ત્રણ કળાસ્વરૂપોનો અભ્યાસ કરવામાં આવે છે.

કળાસ્વરૂપ	સરળ અર્થ	મુખ્ય અભ્યાસબિંદુ
શિલ્પકળા	પથ્થર, ધાતુ, કાષ્ઠ કે માટીમાંથી આકાર રચવાની કળા	પ્રતિમા, માનવાકૃતિ, પ્રાણી, કોતરણી અને ઉત્કીર્ણ દ્રશ્ય
સ્થાપત્યકળા	ઉપયોગ, રચના અને સૌંદર્યને ધ્યાનમાં રાખીને ઇમારત કે સ્થળ બનાવવાની કળા	મંદિર, સ્તૂપ, ગુફા, વિહાર, મઠ અને સ્મારક
ચિત્રકળા	સપાટી પર રેખા, રંગ અને આકાર દ્વારા અભિવ્યક્તિ કરવાની કળા	ભીંતચિત્ર, હસ્તપ્રતચિત્ર, લઘુચિત્ર અને વિવિધ ચિત્રશાળાઓ

- ❖ આ ત્રણેય કળાઓ ઘણી વખત એકબીજા સાથે જોડાયેલી હોય છે. અજંતામાં ગુફાની રચના સ્થાપત્ય છે, તેની પ્રતિમાઓ શિલ્પ છે અને દીવાલો પરનાં દ્રશ્યો ચિત્રકળા છે. તેથી એક જ કળાસ્થળનો અભ્યાસ કરતી વખતે એકથી વધુ કળાસ્વરૂપો ધ્યાનમાં લેવા પડે છે.

- ❖ કળાકૃતિ ઓળખવા માટે પાંચ પ્રશ્નો ઉપયોગી છે: તે ક્યાં આવેલી છે? ક્યા સમયની છે? કઈ સામગ્રીમાંથી બની છે? કઈ ધાર્મિક કે સામાજિક પરંપરા સાથે જોડાયેલી છે? અને તેની વિશિષ્ટ ઓળખ શું છે? આ પાંચ મુદ્દા યાદ રાખવાથી પરીક્ષામાં સ્થળ, રાજવંશ, સામગ્રી અને શૈલી વચ્ચેનો સંબંધ સરળતાથી સમજાય છે.

પ્રાચીન ભારતીય શિલ્પકળા : સિંધુ ખીણ, મૌર્ય, શુંગ, સાતવાહન અને ગુપ્ત

શિલ્પકળાની સંકલ્પના અને તેના સ્વરૂપો

- ❖ શિલ્પકળામાં કલાકાર સામગ્રીને ચોક્કસ આકાર આપે છે. પથ્થર કે કાષ્ઠમાંથી વધારાનો ભાગ દૂર કરીને કોતરણી કરી શકાય છે; માટી ઉમેરીને આકાર રચી શકાય છે; અને ધાતુને ઢાળામાં રેડીને પ્રતિમા બનાવી શકાય છે. એટલે શિલ્પકળામાં સામગ્રી પ્રમાણે પદ્ધતિ બદલાય છે.
- ❖ સ્વતંત્ર શિલ્પ એવી કૃતિ છે જેને આસપાસથી જોઈ શકાય. માનવપ્રતિમા, પ્રાણીઆકૃતિ કે ધાતુની દેવપ્રતિમા તેના ઉદાહરણો છે. ઉત્કીર્ણ શિલ્પ કોઈ સપાટી સાથે જોડાયેલું હોય

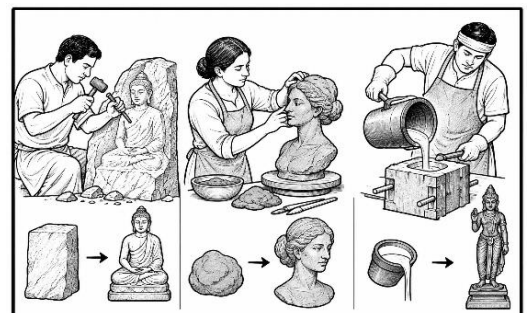
છે. મંદિરની દીવાલ, સ્તૂપનું તોરણ કે પથ્થરની પટ્ટી પર કોતરાયેલું દ્રશ્ય આ પ્રકારમાં આવે છે.

- ❖ ઉત્કીર્ણ શિલ્પમાં આકૃતિ સપાટીમાંથી ઓછી ઊભરેલી હોય તો તેને નીચું ઉત્કીર્ણન અને વધારે ઊભરેલી હોય તો ઊંચું ઉત્કીર્ણન કહી શકાય. આ ભેદ સમજવાથી ભરહૂત, સાંચી અને મંદિરની દીવાલો પરનાં શિલ્પોને વધુ સારી રીતે સમજવામાં મદદ મળે છે.

- ❖ ભારતીય શિલ્પોમાં મુદ્રા અને ભંગિમા મહત્વ ધરાવે છે. હાથનો વિશિષ્ટ સંકેત મુદ્રા છે, જ્યારે સમગ્ર શરીરની સ્થિતિ ભંગિમા છે. ઉદાહરણ તરીકે, અભયમુદ્રામાં હાથનો સંકેત નિર્ભયતા દર્શાવે છે; ધ્યાનસ્થ પ્રતિમામાં શરીરની બેઠક ધ્યાનની સ્થિતિ વ્યક્ત કરે છે.

પ્રાચીન શિલ્પકળાનો સામાન્ય સમયક્રમ

- ❖ નીચેનો સમયક્રમ કળાના વિકાસને સમજવા માટે છે. કોઈ સ્થળનું નિર્માણ, વિસ્તરણ અને શિલ્પસજ્જા જુદા સમયગાળા માં થયાં હોઈ શકે છે.

સમયગાળો અથવા પરંપરા	સામાન્ય સમયસંદર્ભ	મુખ્ય ઓળખ
પરિપક્વ હડપ્પીય સંસ્કૃતિ	આશરે ઈ.સ.પૂર્વે ત્રીજા સહસ્ત્રાબ્દીનો ઉત્તરાર્ધ	નાની ધાતુપ્રતિમા, પથ્થરની આકૃતિ, મુદ્રા અને ટેરાકોટા
મૌર્ય	મુખ્યત્વે ઈ.સ.પૂર્વે ચોથીથી બીજી સદી	અશોકસ્તંભ, પ્રાણીશીર્ષ અને ચમકદાર પથ્થરપોલિશ
શુંગકાળીન વિકાસ	મુખ્યત્વે ઈ.સ.પૂર્વે બીજીથી પહેલી સદી	સ્તૂપની વેદિકા, તોરણ અને કથાત્મક ઉત્કીર્ણન
સાતવાહન તથા સંબંધિત દક્ષિણ ભારતીય પરંપરાઓ	ઈ.સ.પૂર્વે અંતિમ સદીઓથી ઈ.સ.ની આરંભિક સદીઓ	સ્તૂપસજ્જા, ગુફાસ્થાપત્ય અને ગતિશીલ કથાત્મક શિલ્પ
કુષાણકાળીન કેન્દ્રો	ઈ.સ.ની આરંભિક સદીઓ	મથુરા અને ગાંધારમાં માનવરૂપ બુદ્ધપ્રતિમાઓ
ગુપ્ત	મુખ્યત્વે ઈ.સ.ની ચોથીથી છઠી સદી	શાંત અભિવ્યક્તિ, સંતુલિત પ્રમાણ અને આધ્યાત્મિક ભાવ

કુષાણકાળ અહીં સહાયક કડી તરીકે સામેલ છે, કારણ કે મૌર્યોત્તર કળા અને ગુપ્તકાળીન શિલ્પ વચ્ચે મથુરા તથા ગાંધારનો વિકાસ સમજવો જરૂરી છે.

સિંધુ ખીણ અથવા હડપ્પીય શિલ્પકળા

સિંધુ ખીણની સંસ્કૃતિમાંથી પ્રાપ્ત કળાવસ્તુઓ દર્શાવે છે કે તે સમયના કારીગરોને પથ્થર, ધાતુ અને માટી સાથે કામ કરવાની કુશળતા હતી. નાની કૃતિમાં શરીરની સ્થિતિ, આભૂષણ કે પ્રાણીનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ બતાવવું પણ ઊંચી કારીગરીનું નિશાન છે.

નૃત્ય કરતી યુવતીની ધાતુપ્રતિમા

મોહેં-જો-દડોમાંથી મળેલી નાની ધાતુપ્રતિમા સામાન્ય રીતે 'નૃત્ય કરતી યુવતી' તરીકે ઓળખાય છે. તેનું કદ નાનું હોવા છતાં શરીરની સ્થિતિમાં આત્મવિશ્વાસ અને સ્વાભાવિકતા દેખાય છે. હાથમાં બંગડીઓ અને શરીરની ભંગિમા તે સમયના આભૂષણો તથા માનવાકૃતિના ચિત્રણ વિશે માહિતી આપે છે.

આ કૃતિ ધાતુ ઢાળવાની કુશળતાનું મહત્ત્વનું ઉદાહરણ છે. તેની ઓળખ પરંપરાગત નામથી થાય છે; પ્રતિમા કઈ ચોક્કસ વ્યક્તિની હતી તે જાણીતું નથી. રાષ્ટ્રીય સંગ્રહાલય તેને હડપ્પીય કળા અને ધાતુવિદ્યાની નોંધપાત્ર કૃતિ તરીકે રજૂ કરે છે.

દાઢીવાળા પુરુષની પથ્થરપ્રતિમા

મોહેં-જો-દડોમાંથી મળેલી દાઢીવાળા પુરુષની અર્ધપ્રતિમા પરંપરાગત રીતે 'પુરોહિત-રાજા' તરીકે ઓળખાય છે. તેના ચહેરા, દાઢી અને વસ્ત્ર પરની રચના વિશેષ ધ્યાન ખેંચે છે. પરંતુ

આ નામ પરથી તે વ્યક્તિ ખરેખર પુરોહિત કે રાજા હતી એવું નિશ્ચિત કહી શકાય નહીં.

આ ઉદાહરણથી એક સામાન્ય અભ્યાસ નિયમ સમજાય છે: પુરાતત્ત્વીય કૃતિનું લોકપ્રિય નામ અને તેની સાબિત ઐતિહાસિક ઓળખ હંમેશાં એકસરખાં હોતાં નથી.

હડપ્પીય મુદ્રાઓ

હડપ્પીય મુદ્રાઓ પર પ્રાણીઆકૃતિઓ અને ચિહ્નો જોવા મળે છે. ઘણી મુદ્રાઓ સ્ટિયાટાઈટ જેવા પથ્થરમાંથી બનાવવામાં આવી હતી. એકશૃંગી પ્રાણી, વૃષભ અને અન્ય પ્રાણીઓ તેમના ચિત્રણમાં જોવા મળે છે.

મુદ્રાઓ વેપાર, ઓળખ કે અન્ય વ્યવહાર સાથે જોડાયેલી હોઈ શકે છે. હડપ્પીય લિપિનો સર્વસ્વીકૃત ઉકેલ મળ્યો નથી, તેથી તેમનાં લખાણનો ચોક્કસ અર્થ જણાવવામાં સાવચેતી રાખવી જોઈએ.

કહેવાતી 'પશુપતિ મુદ્રા' પરની આકૃતિનું અર્થઘટન ચર્ચાસ્પદ છે. તેને નિર્વિવાદ રીતે શિવની સાબિત પ્રતિમા કહેવું યોગ્ય નથી. પરીક્ષામાં પરંપરાગત નામ ઓળખવું અને ઐતિહાસિક નિશ્ચિતતા વચ્ચેનો ભેદ સમજવો જરૂરી છે.

માટીની આકૃતિઓ અને અન્ય હસ્તકળા

હડપ્પીય સંસ્કૃતિમાંથી માનવ અને પ્રાણીની માટીની આકૃતિઓ, રમકડાં, વાસણો, મણકા અને આભૂષણો મળ્યાં છે. આ વસ્તુઓ બતાવે છે કે કળા માત્ર વિશેષ ધાર્મિક કે રાજકીય ઉપયોગ સુધી મર્યાદિત નહોતી; તે દૈનિક જીવનનો પણ ભાગ હતી.

હડપ્પીય કળાવસ્તુ	સામગ્રી અથવા પ્રકાર	મુખ્ય અભ્યાસબિંદુ
નૃત્ય કરતી યુવતી	ધાતુપ્રતિમા	ધાતુ ઢાળવાની કારીગરી અને માનવભંગિમા
દાઢીવાળા પુરુષની અર્ધપ્રતિમા	પથ્થર	ચહેરો, વસ્ત્ર અને પરંપરાગત નામની ઓળખ
મુદ્રાઓ	મુખ્યત્વે પથ્થર	પ્રાણીઆકૃતિ અને અઉકેલેલી લિપિ
ટેરાકોટા આકૃતિઓ	પકવેલી માટી	લોકજીવન અને વિવિધ ઉપયોગ
મણકા અને આભૂષણો	વિવિધ સામગ્રી	સૂક્ષ્મ કારીગરી અને શણગાર

❖ Chapter - 03 ❖

ભારતીય સંગીત, નૃત્ય અને
લોકકળા

- ❖ ભારતીય સાંસ્કૃતિક વારસામાં સંગીત, નૃત્ય અને લોકકળાનું વિશેષ સ્થાન છે. આ કળાઓમાં અવાજ, શબ્દ, શરીરની ગતિ, અભિનય અને સામૂહિક ભાગીદારી દ્વારા ભાવ વ્યક્ત થાય છે. કોઈ ભજનમાં ભક્તિ હોય છે, કોઈ લોકગીતમાં શ્રમજીવનની વાત હોય છે અને કોઈ નૃત્યમાં કથા, ઋતુ કે ઉત્સવની રજૂઆત હોય છે.
- ❖ આ કળાઓને સમજવા માટે માત્ર કલાકારનું નામ અથવા નૃત્યનું રાજ્ય યાદ રાખવું પૂરતું નથી. તેમની રચના, ઉપયોગ, તાલીમ, સામાજિક પૃષ્ઠભૂમિ અને પ્રસ્તુતિની રીત પણ જાણવી જોઈએ. આથી પરીક્ષામાં વ્યાખ્યા, તુલના, જોડકાં અને વિધાન આધારિત પ્રશ્નોનો જવાબ સરળ બને છે.
- ❖ આ પ્રકરણમાં મુખ્ય તથ્યો માટે, NIOS, સંગીત નાટક અકાદમી, સંસ્કૃતિ મંત્રાલય, સત્તાવાર પ્રવાસનસ્રોતો અને જેવા સંદર્ભોનો આધાર લીધો છે. અગાઉ આપેલાં સ્કેન પુસ્તકોમાંથી લખાણ સીધું કાઢી શકાયું નથી, તેથી તેમને સંપૂર્ણ રીતે વાંચીને ચકાસ્યાં હોવાનું ગણાવ્યું નથી.
- ❖ **પ્રકરણનો પ્રારંભ : સંગીત, નૃત્ય અને લોકકળાનો સંબંધ**
- ❖ ભારતીય પરંપરામાં ‘સંગીત’નો અર્થ ઘણી વખત માત્ર ગાયન સુધી મર્યાદિત નથી. પરંપરાગત વ્યાપક સમજમાં ગાયન, વાદન અને નૃત્ય પરસ્પર જોડાયેલાં છે. પણ સંગીતના અભ્યાસમાં આ ત્રણ કળાઓ વચ્ચેનો સંબંધ સમજાવે છે.

કળાસ્વરૂપ	મુખ્ય માધ્યમ	અભિવ્યક્તિનું ઉદાહરણ
ગાયન	માનવકંઠ અને સ્વર	રાગગાયન, ભજન, લોકગીત
વાદન	વાદ્યમાંથી ઉત્પન્ન થતો અવાજ	સિતાર, તબલાં, વાંસળી
નૃત્ય	શરીરની લયબદ્ધ ગતિ	કથક, ભરતનાટ્યમ, ગરબા
નાટ્ય	અભિનય અને કથારજૂઆત	સંસ્કૃત નાટક, ભવાઈ, યક્ષગાન
લોકકળા	સમુદાયની પરંપરાગત અભિવ્યક્તિ	લોકગીત, લોકનૃત્ય અને લોકનાટ્ય

- ❖ સંગીત અને નૃત્યને અમૂર્ત વારસાની દૃષ્ટિએ પણ સમજવું જરૂરી છે. કોઈ વાદ્ય એક ભૌતિક વસ્તુ છે, પરંતુ તેને વગાડવાની પદ્ધતિ, રાગનું જ્ઞાન અને ગુરુ પાસેથી મળતી તાલીમ અમૂર્ત વારસાનો ભાગ છે. તેવી જ રીતે નૃત્યનો પોશાક ભૌતિક છે, જ્યારે પગલાં, અભિનય અને પ્રસ્તુતિનું જ્ઞાન પરંપરાગત કુશળતા છે.
- ❖ **ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીત : હિન્દુસ્તાની અને કર્ણાટક શાસ્ત્રીય સંગીતની સંકલ્પના**
- ❖ શાસ્ત્રીય સંગીત એવી સંગીતપરંપરા છે જેમાં સ્વર, રાગ, તાલ, રચના અને પ્રસ્તુતિ માટે સુવ્યવસ્થિત નિયમો તથા તાલીમ હોય છે. કલાકાર આ નિયમો શીખીને તેમની અંદર સર્જનાત્મક અભિવ્યક્તિ કરે છે.
- ❖ અહીં ‘નિયમ’નો અર્થ માત્ર બંધન નથી. નિયમોથી રાગની ઓળખ જળવાય છે અને કલાકારને અર્થપૂર્ણ વિસ્તરણ કરવાની દિશા મળે છે. એક જ રાગ બે કલાકારો ગાય તો તેમની રજૂઆત અલગ હોઈ શકે, છતાં રાગનું મૂળ સ્વરૂપ ઓળખી શકાય છે.
- ❖ ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીતની બે મુખ્ય પરંપરાઓ છે:
1. હિન્દુસ્તાની સંગીત.
 2. કર્ણાટક અથવા કર્ણાટિક સંગીત.
- ❖ બંનેમાં સ્વર, રાગ અને તાલનું મહત્વ છે. તેમનો ઐતિહાસિક વિકાસ, પ્રસ્તુતિની પદ્ધતિ અને કેટલીક પરિભાષાઓ જુદી છે. CCRT ભારતીય સંગીતને હિન્દુસ્તાની, કર્ણાટક તથા લોક અને ભક્તિસંગીતની વિવિધ પરંપરાઓ સાથે રજૂ કરે છે.
- ❖ **ભારતીય સંગીતની ઐતિહાસિક પૃષ્ઠભૂમિ**
- ❖ ભારતીય સંગીતનો વિકાસ લાંબા સમયગાળામાં થયો છે. વૈદિક સ્વરોચ્ચાર, સામવેદનું ગાન, ધાર્મિક પરંપરાઓ, લોકજીવન, મંદિરો, મઠો, દરબારો અને ગુરુ-શિષ્યપરંપરાએ તેમાં યોગદાન આપ્યું છે.
- ❖ સામવેદનો સંબંધ ગાનપરંપરા સાથે ખાસ જોડાય છે. પરંતુ સમગ્ર ભારતીય સંગીત એક જ ગ્રંથ અથવા એક જ સમયમાંથી સંપૂર્ણ સ્વરૂપમાં ઉત્પન્ન થયું હતું એવું માનવું યોગ્ય નથી. વિવિધ પ્રદેશો અને સમુદાયોની પરંપરાઓ સંગીતના વિકાસમાં જોડાયેલી રહી છે.
- ❖ મધ્યકાલીન સમયમાં ભક્તિ અને સૂફી પરંપરાઓ, રાજશ્રય તથા સાંસ્કૃતિક સંપર્કોએ સંગીતને નવી દિશાઓ આપી. પછી

સંગીતશિક્ષણની સંસ્થાઓ, જાહેર સંગીતસભાઓ, ધ્વનિમુદ્રણ અને પ્રસારણથી સંગીત વધુ વ્યાપક શ્રોતાવર્ગ સુધી પહોંચ્યું.

આ વિકાસને સમજવાથી એક મહત્વની બાબત સ્પષ્ટ થાય છે: ભારતીય સંગીતમાં પરંપરાની સતતતા છે, પરંતુ તેની રજૂઆત સમય સાથે બદલાતી પણ રહી છે.

હિન્દુસ્તાની સંગીત

હિન્દુસ્તાની સંગીત મુખ્યત્વે ઉત્તર, મધ્ય, પશ્ચિમ અને પૂર્વ ભારતના અનેક વિસ્તારોમાં વિકસેલી શાસ્ત્રીય પરંપરા છે. તેને માત્ર એક રાજ્ય કે એક ભાષા સુધી મર્યાદિત કરવી યોગ્ય નથી.

હિન્દુસ્તાની સંગીતમાં રાગનું વિસ્તરણ, સ્વરની સૂક્ષ્મતા, લય અને ગાયકની વ્યક્તિગત રજૂઆત મહત્વ ધરાવે છે. અલગ ગાયનપ્રકારોમાં આ તત્વોનું પ્રમાણ બદલાય છે.

રાગવિસ્તાર

કલાકાર રાગની ઓળખ કરાવતા સ્વરો અને સ્વરવાક્યો રજૂ કરે છે. પછી આલાપ, બંદિશ અને વિવિધ વિસ્તરણો દ્વારા રાગ આગળ વધે છે. દરેક પ્રસ્તુતિનો ક્રમ એકસરખો હોય એવો નિયમ નથી.

ધીમી ગતિમાં સ્વરનું સ્થાન, તેની ગતિ અને ભાવ વધુ સ્પષ્ટ અનુભવાય છે. ઝડપી ભાગમાં સ્વરચપળતા, તાન અને લયકારી મહત્વ ધરાવી શકે છે. તેથી હિન્દુસ્તાની સંગીતને માત્ર ધીમું ગાન ગણવું ખોટું છે.

હિન્દુસ્તાની સંગીતનાં મુખ્ય ગાયનસ્વરૂપો

ધ્રુપદ

ધ્રુપદ પ્રાચીન અને મહત્વની શાસ્ત્રીય ગાયનપરંપરા છે. તેમાં રાગનું ગંભીર વિસ્તરણ, સ્વરની સ્થિરતા અને લયબદ્ધ રચના મહત્વ ધરાવે છે. પરંપરાગત સંગતમાં પખાવજનું વિશેષ સ્થાન છે.

ધ્રુપદને માત્ર ધાર્મિક ગીતનો પ્રકાર ગણવો અધૂરો છે. તેના ઇતિહાસમાં મંદિર તથા દરબારી આશ્રય બંનેનો સંબંધ જોવા મળે છે.

ધમાર

ધમાર ગાયનનો સંબંધ ધમાર તાલ અને ઘણી વખત હોળી તથા કૃષ્ણલીલાના વિષયો સાથે થાય છે. અહીં ગાયનપ્રકાર અને તાલ વચ્ચેનો સંબંધ યાદ રાખવો ઉપયોગી છે.

ખયાલ

ખયાલમાં રાગની અંદર કલ્પનાશીલ વિસ્તરણને વિશેષ સ્થાન મળે છે. બંદિશના આધારે આલાપ, તાન, બોલઆલાપ અને અન્ય રીતોથી રજૂઆત આગળ વધે છે.

મોટો ખયાલ અને નાનો ખયાલ જેવી ઓળખો પ્રચલિત છે. સામાન્ય રીતે તેમની ગતિ અને વિસ્તરણની રીતમાં ભેદ જોવા મળે છે.

કુમરી

કુમરીમાં શબ્દ, ભાવ અને અભિનયલક્ષી અર્થને વિશેષ મહત્વ મળે છે. પ્રેમ, ભક્તિ અને કૃષ્ણસંબંધિત વિષયો ઘણી રચનાઓમાં જોવા મળે છે.

કુમરીને સામાન્ય રીતે ઉપશાસ્ત્રીય પરંપરામાં સમજવામાં આવે છે. તેનો અર્થ તેની કારીગરી સરળ કે ઓછી મહત્વની છે એવો નથી; તેની પ્રસ્તુતિમાં ભાવવિસ્તારની જુદી રીત હોય છે.

ટપ્પા

ટપ્પામાં ચપળ અને જટિલ સ્વરગૂંથણી મહત્વ ધરાવે છે. તેની તાનો અને ઝડપભરી સ્વરગતિ તેને જુદી ઓળખ આપે છે.

તરાણા

તરાણામાં ‘તના’, ‘દીર’ જેવા લયાત્મક ધ્વનિખંડોનું ગાન જોવા મળે છે. અહીં લાંબા કથાત્મક સાહિત્ય કરતાં સ્વર અને લયની રચના મહત્વ ધરાવે છે.

હિન્દુસ્તાની ગાનમાં ખયાલ, તરાણા અને લયગતિના જુદા ઉપયોગોનું વર્ણન માં પણ મળે છે.

ગાયનસ્વરૂપ	મુખ્ય ઓળખ
ધ્રુપદ	ગંભીર રાગવિસ્તાર અને શાસ્ત્રીય શિસ્ત
ધમાર	ધમાર તાલ તથા હોળી-કૃષ્ણ વિષયનો સંબંધ
ખયાલ	કલ્પનાશીલ રાગવિસ્તાર
કુમરી	શબ્દભાવ અને ભાવસભર રજૂઆત
ટપ્પા	ચપળ સ્વરગૂંથણી
તરાણા	લયાત્મક ધ્વનિખંડોનું ગાન

હિન્દુસ્તાની સંગીતનાં વાદ્યો

હિન્દુસ્તાની સંગીતમાં સિતાર, સરોદ, સારંગી, સંતૂર, વાંસળી અને શહનાઈ જેવા વાદ્યો જોવા મળે છે. તબલાં તથા પખાવજ લયસંગત અને સ્વતંત્ર વાદન બંને માટે મહત્વ ધરાવે છે.

તાંપૂરો સામાન્ય રીતે આધારસ્વરની સતત ધ્વનિ આપે છે. તે મુખ્ય ધૂન વગાડવાનું કાર્ય કરતો નથી. કલાકારને સ્વરનું સ્થાન જાળવવામાં તેનો આધાર મળે છે.

વાદ્યનો ઉપયોગ એક જ પરંપરામાં બંધાયેલો નથી. વાંસળી, વાયોલિન કે અન્ય વાદ્યો જુદા સંગીતસંદર્ભોમાં વગાડવામાં આવી શકે છે. તેથી ‘એક વાદ્ય એટલે એક જ સંગીત પરંપરા’ એવો નિયમ બનાવવો નહીં.

કર્ણાટક સંગીત

કર્ણાટક સંગીત દક્ષિણ ભારતની મુખ્ય શાસ્ત્રીય સંગીતપરંપરા છે. તેનો વિકાસ તમિલનાડુ, કર્ણાટક, આંધ્ર પ્રદેશ અને કેરળ સહિતના વિસ્તારો સાથે જોડાય છે.

‘કર્ણાટક સંગીત’ નામ પરથી તે માત્ર આજના કર્ણાટક રાજ્યનું સંગીત છે એવું માનવું ખોટું છે. આ એક વ્યાપક શાસ્ત્રીય પરંપરાનું નામ છે.

❖ Chapter - 04 ❖

ભારતીય જીવન પરંપરા - મેળા, ઉત્સવો, ખાણી-પીણી અને પોશાક

❖ ભારતીય સંસ્કૃતિને સમજવા માટે માત્ર મંદિરો, સ્મારકો, ચિત્રો કે સાહિત્યનો અભ્યાસ પૂરતો નથી. લોકો કેવી રીતે રહે છે, શું ખાય છે, કેવાં વસ્ત્રો પહેરે છે, કયા પ્રસંગો ઉજવે છે અને જીવનની મહત્વપૂર્ણ ઘટનાઓને કેવી રીતે સામાજિક સ્વરૂપ આપે છે, તે પણ સાંસ્કૃતિક વારસાનો ભાગ છે.

❖ મેળા, ઉત્સવો, ભોજન, પોશાક અને જીવન સંસ્કારોમાં લોકોની શ્રદ્ધા, સ્થાનિક પર્યાવરણ, રોજગાર, કળા, સામાજિક સંબંધો અને ઐતિહાસિક અનુભવો એકસાથે વ્યક્ત થાય છે. તેથી જીવન પરંપરા એ રોજિંદા જીવનમાં જીવાતી સંસ્કૃતિ છે.

ભારતીય મેળા: કુંભમેળો, પુષ્કર મેળો, સોનપુર મેળો અને અન્ય મેળા

મેળાની સંકલ્પના

❖ મેળો એટલે નિશ્ચિત સ્થળે અને પ્રસંગે લોકોનું એવું સામૂહિક એકત્રીકરણ, જેમાં ધાર્મિક, વેપારી, સાંસ્કૃતિક અને મનોરંજનની પ્રવૃત્તિઓ થઈ શકે છે.

❖ મેળો થોડા કલાકોથી લઈને અનેક દિવસો કે અઠવાડિયાં સુધી ચાલે છે. કેટલાક મેળા દર વર્ષે યોજાય છે, જ્યારે કેટલાક ખાસ પંચાંગ, ધાર્મિક પ્રસંગ અથવા નિર્ધારિત સમયચક્ર મુજબ યોજાય છે.

❖ મેળામાં સામાન્ય રીતે નીચેની પ્રવૃત્તિઓ જોવા મળે છે:

❖ મંદિરમાં દર્શન, નદીમાં સ્નાન અથવા અન્ય ધાર્મિક વિધિઓ.

❖ પશુઓ, કૃષિસાધનો અને સ્થાનિક વસ્તુઓનો વેપાર.

❖ હસ્તકળા, વસ્ત્રો અને આભૂષણોનું વેચાણ.

❖ લોકનૃત્ય, લોકસંગીત અને નાટ્યપ્રસ્તુતિ.

❖ ખાણી-પીણી, રમતો અને મનોરંજન.

❖ સગાંસંબંધીઓ અને જુદા પ્રદેશોના લોકો વચ્ચે મુલાકાત.

❖ મેળાને માત્ર ધાર્મિક કાર્યક્રમ ગણવો યોગ્ય નથી. ધાર્મિક સ્થળે યોજાતા મેળામાં પણ બજાર, કળા અને સ્થાનિક અર્થવ્યવસ્થાની મોટી ભૂમિકા હોઈ શકે છે.

મેળા અને ઉત્સવ વચ્ચેનો તફાવત

મુદ્દો	મેળો	ઉત્સવ
મુખ્ય સ્વરૂપ	લોકોનું સ્થળકેન્દ્રિત એકત્રીકરણ	વિશેષ પ્રસંગની ઉજવણી
સ્થળ	સામાન્ય રીતે નિર્ધારિત મેદાન, તીર્થ અથવા ગામ	ઘર, ગામ, શહેર કે અનેક પ્રદેશો
વેપાર	ઘણી વાર મહત્વપૂર્ણ	હોઈ શકે, પરંતુ અનિવાર્ય નથી
ઉદાહરણ	પુષ્કર મેળો, સૂરજકુંડ મેળો	દિવાળી, ઈદ, ઓણમ
પરસ્પર સંબંધ	ઉત્સવના પ્રસંગે મેળો યોજાઈ શકે	ઉત્સવમાં મેળાનો સમાવેશ થઈ શકે

❖ ઉદાહરણ: જન્માષ્ટમી એક ઉત્સવ છે. જન્માષ્ટમીના પ્રસંગે રાજકોટ કે અન્ય સ્થળે યોજાતું લોકએકત્રીકરણ મેળો છે.

ભારતીય મેળાનું વર્ગીકરણ

પ્રકાર	મુખ્ય લક્ષણ	ઉદાહરણ
ધાર્મિક મેળા	તીર્થ, પૂજા, સ્નાન અને યાત્રા	કુંભમેળો, ગંગાસાગર મેળો
પશુમેળા	પશુપાલન અને પશુવ્યાપાર	પુષ્કર મેળો, સોનપુર મેળો
હસ્તકળા મેળા	કારીગરો અને હસ્તનિર્મિત વસ્તુઓ	સૂરજકુંડ મેળો
લોકસાંસ્કૃતિક મેળા	લોકનૃત્ય, સંગીત અને સમુદાયની પરંપરા	તરણેતર મેળો
આદિવાસી મેળા	સ્થાનિક આદિવાસી સમાજનું સાંસ્કૃતિક જીવન	કવાંટ મેળો
સંમિશ્ર મેળા	ધાર્મિક, વેપારી અને સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓ	વૌઠાનો મેળો

❖ એક મેળો એક કરતાં વધુ વર્ગમાં આવી શકે છે. પુષ્કર મેળામાં પશુવ્યાપાર સાથે ધાર્મિક યાત્રા અને લોકસંસ્કૃતિ પણ જોડાયેલી છે.

કુંભમેળો

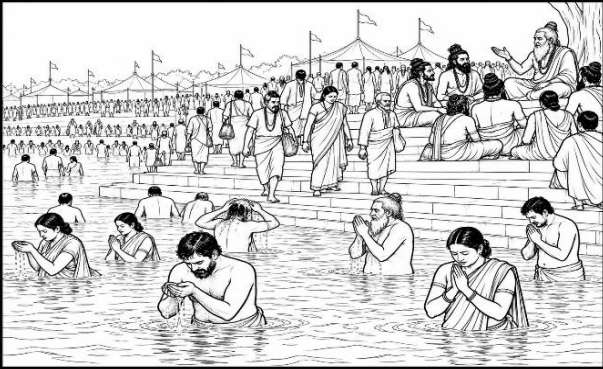
કુંભમેળો ભારતની વિશાળ ધાર્મિક અને સામૂહિક જીવન પરંપરાઓમાંનો એક છે. તેમાં નદીમાં સ્નાન, સાધુસંતોનું એકત્રીકરણ, ધાર્મિક ચર્ચા, ઉપદેશ અને યાત્રાનું વિશેષ સ્થાન છે.

તે મુખ્યત્વે ચાર સ્થળો સાથે સંકળાયેલો છે:

કુંભસ્થળ	રાજ્ય	સંબંધિત નદી અથવા સંગમ
પ્રયાગરાજ	ઉત્તર પ્રદેશ	ગંગા અને યમુનાનો સંગમ; ધાર્મિક પરંપરામાં સરસ્વતી સહિત ત્રિવેણી
હરિદ્વાર	ઉત્તરાખંડ	ગંગા
ઉજ્જૈન	મધ્ય પ્રદેશ	ક્ષિપ્રા
નાશિક-ત્ર્યંબકેશ્વર	મહારાષ્ટ્ર	ગોદાવરી

કુંભમેળાની ધાર્મિક કથા સમુદ્રમંથન અને અમૃતકુંભ સાથે જોડાયેલી છે. પરંપરા પ્રમાણે અમૃતનાં ટીપાં ચાર સ્થળે પડ્યાં હોવાનું માનવામાં આવે છે. આ વર્ણનને પૌરાણિક માન્યતા તરીકે સમજવું જોઈએ.

એક જ સ્થળે કુંભનું મુખ્ય ચક્ર સામાન્ય રીતે લગભગ બાર વર્ષનું હોય છે. તેની ઉજવણી સંબંધિત જ્યોતિષીય સંયોગો અને પંચાંગ પ્રમાણે નક્કી થાય છે. હરિદ્વાર અને પ્રયાગરાજ સાથે અર્ધકુંભની પરંપરા પણ જોડાયેલી છે. ચારેય સ્થળે કુંભ એક જ વર્ષે યોજાતો નથી.

કુંભ સાથે જોડાયેલા શબ્દો:

- અખાડા: સાધુસમુદાયોની ધાર્મિક સંસ્થાકીય પરંપરાઓ.
- કલ્પવાસ: ખાસ કરીને પ્રયાગરાજમાં ધાર્મિક અનુશાસન સાથે નિયત સમય માટે નિવાસ કરવાની પરંપરા.
- સિંહસ્થ: ઉજ્જૈન અને નાશિકના કુંભસંદર્ભમાં વપરાતો શબ્દ.
- તીર્થસ્નાન: ધાર્મિક શ્રદ્ધા સાથે પવિત્ર માનવામાં આવતા જળ-સ્થળે સ્નાન.
- કુંભનો અભ્યાસ કરતી વખતે લોકોના એકત્રીકરણ ઉપરાંત યાત્રા માર્ગો, અસ્થાયી વસાહતો, સેવાકાર્ય અને ધાર્મિક જ્ઞાન-પ્રસારને પણ ધ્યાનમાં લેવાં જોઈએ.

પુષ્કર મેળો

- પુષ્કર મેળો રાજસ્થાનના પુષ્કરમાં યોજાય છે. પુષ્કર સરોવર અને બ્રહ્માજીના મંદિરને કારણે આ સ્થળ ધાર્મિક રીતે પણ જાણીતું છે.
- મેળો કાર્તિક પૂર્ણિમાના પ્રસંગ સાથે સંકળાયેલો છે. તેની વિશેષ ઓળખ ઊંટ અને અન્ય પશુઓના મેળા તરીકે છે. પશુઓની

સજાવટ, લોકસંગીત, લોકનૃત્ય, સ્થાનિક વસ્ત્રો અને હસ્તકળા અહીંની સાંસ્કૃતિક ઓળખને વ્યક્ત કરે છે.

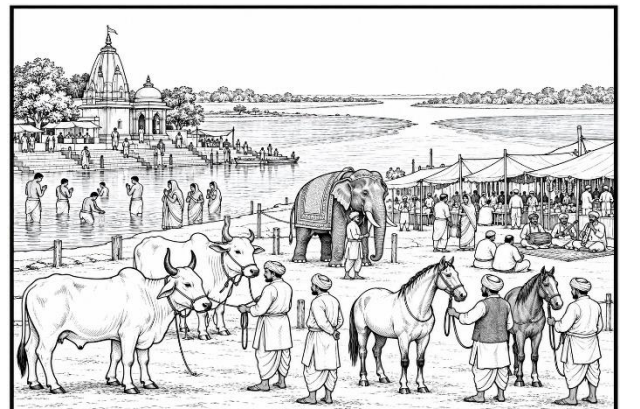
પુષ્કર મેળાના ત્રણ મુખ્ય પાસાં છે:

- ધાર્મિક પાસું: સરોવરમાં સ્નાન અને તીર્થદર્શન.
- વેપારી પાસું: પશુપાલકો અને વેપારીઓનું એકત્રીકરણ.
- સાંસ્કૃતિક પાસું: રાજસ્થાની લોક-કળા અને ગ્રામ્ય જીવનનું પ્રદર્શન.

મેળાની ચોક્કસ તારીખો અને કાર્યક્રમોની અવધિ વર્ષ પ્રમાણે બદલાઈ શકે છે. પરીક્ષામાં તેનું મુખ્ય જોડાણ યાદ રાખવું: પુષ્કર - રાજસ્થાન - કાર્તિક પૂર્ણિમા - ઊંટ અને પશુમેળો.

સોનપુર મેળો

- સોનપુર મેળો બિહારમાં યોજાતો જાણીતો મેળો છે. તેને હરિહરક્ષેત્ર મેળો પણ કહેવામાં આવે છે.
- તે ગંગા અને ગંડકના સંગમ તથા હરિહરનાથ મંદિર સાથે સંકળાયેલો છે. કાર્તિક પૂર્ણિમાનો પ્રસંગ અહીં વિશેષ મહત્વ ધરાવે છે.

❖ Chapter - 05 ❖

ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક વારસો - કળા, સ્થાપત્ય અને શિલ્પ

ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક વારસો પ્રાચીન નગરસંસ્કૃતિ, ધાર્મિક સ્થાપત્ય, જળવ્યવસ્થાપન, વેપાર, લોકજીવન અને કારીગરોની સર્જનશક્તિ માંથી વિકસ્યો છે. લોથલ અને ધોળાવીરા પ્રાચીન નગર આયોજન સમજાવે છે; મોઢેરા અને તારંગા મધ્યકાલીન મંદિરકળાની ઓળખ આપે છે; અમદાવાદની મસ્જિદો અને પોળો સ્થાનિક કારીગરી તથા વિવિધ સાંસ્કૃતિક પરંપરાઓનો સમન્વય દર્શાવે છે; જ્યારે પટોળાં, બાંધણી, ભરતકામ અને રોગનકળા ગુજરાતના જીવંત વારસાને રજૂ કરે છે.

આ પ્રકરણમાં ત્રણ બાબતોને અલગ રાખવી જરૂરી છે: સ્થળની પ્રાચીનતા, હાલમાં જોવા મળતી રચનાનો સમય અને તેની સાથે જોડાયેલી ધાર્મિક કે લોકપરંપરા. કોઈ તીર્થ પ્રાચીન હોય એટલે તેની આજની સમગ્ર ઇમારત પણ એટલી જ પ્રાચીન છે, એવું માની શકાય નહીં. તેવી જ રીતે લોકકથા સાંસ્કૃતિક રીતે મહત્વપૂર્ણ હોય છે, પરંતુ તેને પુરાતત્ત્વીય પુરાવાની જગ્યાએ મૂકી શકાય નહીં.

ગુજરાતની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ : સિંધુ ખીણ, લોથલ, ધોળાવીરા અને રંગપુર

સિંધુ અથવા હડપ્પીય સંસ્કૃતિનો પરિચય

સિંધુ ખીણની સંસ્કૃતિને હડપ્પીય સંસ્કૃતિ પણ કહેવામાં આવે છે. આ સંસ્કૃતિનું નામ હડપ્પા નામના પુરાતત્ત્વીય સ્થળ પરથી પડ્યું છે. તેનો વિસ્તાર માત્ર સિંધુ નદીની ખીણ પૂરતો મર્યાદિત નહોતો. વર્તમાન પાકિસ્તાન ઉપરાંત ભારતના અનેક પ્રદેશોમાં તેના અવશેષો મળ્યા છે. ગુજરાત આ વિશાળ સાંસ્કૃતિક વિસ્તારનો મહત્વપૂર્ણ ભાગ હતું. પરિપક્વ હડપ્પીય સંસ્કૃતિનો સામાન્ય સમયગાળો આશરે ઈ.સ.પૂર્વે 2600થી 1900 ગણવામાં આવે છે. આ પહેલાંના અને પછીના તબક્કાઓને અનુક્રમે પ્રારંભિક હડપ્પીય અને ઉત્તર હડપ્પીય તબક્કા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. દરેક સ્થળનો વસવાટકાળ અને વિકાસક્રમ એકસરખો ન હોવાથી સમગ્ર સંસ્કૃતિનો સમયગાળો અને ચોક્કસ સ્થળનો સમયગાળો જુદા સમજવા જોઈએ.

હડપ્પીય સંસ્કૃતિની ઓળખ માટે નીચેના મુદ્દા મહત્વના છે:

આયોજનબદ્ધ નગરો અને રહેણાક વિસ્તારો.

રસ્તાઓ, ગટર અને પાણીની વ્યવસ્થા.

માટીનાં વાસણો, મણકા અને અન્ય હસ્તઉદ્યોગ.

તોલમાપની વ્યવસ્થામાં પ્રમાણબદ્ધતા.

મુદ્રાઓ અને ચિહ્નોવાળી લિપિ.

કૃષિ, પશુપાલન અને વેપાર પર આધારિત અર્થવ્યવસ્થા.

વિવિધ પ્રદેશો વચ્ચે માલસામાન અને કૌશલ્યનું આદાનપ્રદાન.

આ લક્ષણો સમગ્ર હડપ્પીય વિસ્તારની સામાન્ય ઓળખ આપે છે. છતાં દરેક નગરમાં એકસરખી રચના, એકસરખી સામગ્રી કે એકસરખી આર્થિક પ્રવૃત્તિ હતી એવું નથી. સ્થાનિક ભૂગોળ અને ઉપલબ્ધ સંસાધનો અનુસાર પ્રાદેશિક તફાવત જોવા મળે છે.

હડપ્પીય સંસ્કૃતિમાં ગુજરાતનું સ્થાન

ગુજરાતની સ્થિતિ દરિયાકાંઠા, અખાતો, નદીપ્રદેશો અને પશ્ચિમ ભારતના આંતરિક માર્ગો સાથે જોડાયેલી હતી. તેથી અહીં વેપાર, મણકા બનાવવાનો ઉદ્યોગ, શંખ આધારિત વસ્તુઓ અને અન્ય કારીગરીના વિકાસ માટે અનુકૂળ પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ.

ગુજરાતના હડપ્પીય સ્થળોના અભ્યાસથી ત્રણ પ્રકારનાં સંબંધો સમજાય છે:

પ્રથમ, નગર અને ગામનો સંબંધ: મોટા નગરોને ખોરાક, કાચો માલ અને શ્રમની જરૂર પડતી હતી. તેથી નગરોનો અભ્યાસ આસપાસની વસાહતો સાથે કરવો જરૂરી છે.

બીજું, ઉત્પાદન અને વેપારનો સંબંધ: કોઈ સ્થળેથી અધૂરા મણકા, તૈયાર મણકા, સાધનો અને ઉત્પાદનનો કચરો મળે તો ત્યાં ઉત્પાદન થતું હોવાનો સંકેત મળે છે.

ત્રીજું, પર્યાવરણ અને જીવનનો સંબંધ: નદીઓનો પ્રવાહ, વરસાદ, જમીન, દરિયાકાંઠાની સ્થિતિ અને પાણીની ઉપલબ્ધતા વસવાટના વિકાસને અસર કરતી હતી.

ગુજરાતની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ સમજવા માટે લોથલ, ધોળાવીરા અને રંગપુર વિશેષ મહત્વનાં છે. આ ત્રણેય સ્થળોને માત્ર નામ અને જિલ્લા તરીકે યાદ રાખવાને બદલે તેમની વિશિષ્ટ ભૂમિકા સમજવી જોઈએ.

લોથલ : વેપાર અને હસ્તઉદ્યોગનું કેન્દ્ર

લોથલ અમદાવાદ જિલ્લાના ધોળકા વિસ્તારમાં આવેલું હડપ્પીય સ્થળ છે. તે પ્રાચીન વેપાર અને નગર આયોજનના અભ્યાસ માટે જાણીતું છે. પુરાતત્ત્વવિદ્ એસ. આર. રાવના નેતૃત્વમાં અહીં મહત્વપૂર્ણ ઉત્ખનન થયું હતું.

લોથલમાં નગરરચના, મણકા બનાવવાની પ્રવૃત્તિ, સંગ્રહ-વ્યવસ્થા અને મોટા ઈંટબંધ બેસિન જેવા અવશેષો મળ્યા છે. આ બેસિનને પરંપરાગત પુરાતત્ત્વીય અર્થઘટનમાં ગોદી અથવા ડોકયાડ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ભારત દ્વારા રજૂ કરાયેલ યુનેસ્કોની પ્રસ્તાવિત યાદીની નોંધમાં પણ લોથલને હડપ્પીય બંદરનગર તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યું છે.

ગોદીનો અર્થ: જહાજો અથવા નૌકાઓને રોકવા, માલ ચઢાવવા-ઉતારવા અને જળપરિવહન સાથે જોડાયેલ કામગીરી માટે તૈયાર કરાયેલ વ્યવસ્થિત જળસ્થાન.

લોથલનું મહત્વ માત્ર બંદર સુધી મર્યાદિત નથી. તેને પ્રાચીન ઉદ્યોગનગર તરીકે પણ સમજવું જોઈએ. મણકા તૈયાર કરવાનું કાર્ય અનેક તબક્કાઓ ધરાવે છે: યોગ્ય પથ્થરની પસંદગી, આકાર આપવો, સપાટી ઘસવી, છિદ્ર પાડવું અને તૈયાર વસ્તુને ઉપયોગ કે વેપાર માટે ઉપલબ્ધ કરવી. આ પ્રક્રિયામાં કારીગરનું જ્ઞાન, સાધનો અને સમય ત્રણેય જરૂરી છે.

મણકા જેવા નાના અવશેષો પરથી પણ વિશાળ ઐતિહાસિક માહિતી મળી શકે છે. તે શણગાર, સામાજિક પસંદગી, હસ્તઉદ્યોગ અને વેપારના સંબંધો સમજવામાં મદદ કરે છે. નાના મણકાને માત્ર ઘરેણાનો ભાગ ગણવાથી તેના આર્થિક મહત્વની અવગણના થાય છે.

પરીક્ષાલક્ષી નોંધ: લોથલ માટે “ગોદી”, “મણકા ઉદ્યોગ”, “વેપાર” અને “એસ. આર. રાવ” મુખ્ય જોડાણો છે. “વિશ્વની પ્રથમ ગોદી” જેવી સંપૂર્ણ નિશ્ચિત ભાષા કરતાં “પ્રાચીન ગોદી તરીકે ઓળખાતું બેસિન” વધુ સચોટ છે, કારણ કે તેના ઉપયોગ અંગે શૈક્ષણિક ચર્ચા પણ

ધોળાવીરા: નગર આયોજન અને જળવ્યવસ્થાપન

ધોળાવીરા કચ્છના રણમાં આવેલા ખડીર બેટ પર આવેલું હડપ્પીય નગર છે. અહીંનો પ્રાચીન નગરવિસ્તાર, કિલ્લેબંધી, પ્રવેશદ્વારો, રહેણાક વિસ્તારો અને જળસંગ્રહની વ્યવસ્થા વિશેષ મહત્વ ધરાવે છે.

ધોળાવીરાને 2021માં યુનેસ્કોની વિશ્વ ધરોહર યાદીમાં સ્થાન મળ્યું. યુનેસ્કો તેની સુવ્યવસ્થિત નગરરચના અને પાણીના સંગ્રહ માટેની વિશિષ્ટ વ્યવસ્થાને મહત્વ આપે છે.

ધોળાવીરાની ઓળખ આપતાં મુખ્ય લક્ષણો:

1. નગરમાં અલગ-અલગ કાર્ય માટે આયોજનબદ્ધ વિસ્તારો.

2. પથ્થરનો નોંધપાત્ર ઉપયોગ.

3. કિલ્લેબંધી અને નિયંત્રિત પ્રવેશવ્યવસ્થા.

4. વરસાદ અને જળપ્રવાહના સંચય માટે જળાશયો.

5. પાણી પહોંચાડવા અને સંભાળવા માટેની રચનાઓ.

6. મોટી જાહેર જગ્યાઓ.

7. હડપ્પીય ચિહ્નો ધરાવતો વિશિષ્ટ લેખફલક.

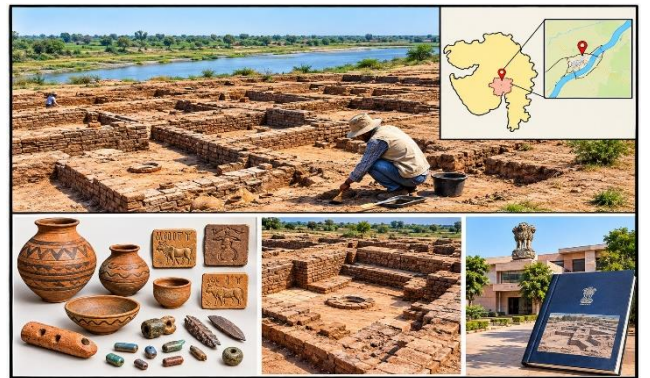
અહીંથી મળેલા મોટા લેખફલકમાં દસ મોટા હડપ્પીય ચિહ્નો ઓળખાયા છે. જોકે હડપ્પીય લિપિનું સર્વસ્વીકાર્ય વાચન હજી ઉપલબ્ધ નથી. તેથી આ ચિહ્નોને ચોક્કસ રાજાનું નામ, ચોક્કસ ધાર્મિક વાક્ય કે નગરનું નિશ્ચિત નામ ગણવું યોગ્ય નથી.

ધોળાવીરામાં પાણીનું આયોજન નગરજીવનની જરૂરિયાત સાથે જોડાયેલું હતું. ઓછા અને અનિયમિત વરસાદવાળા વિસ્તારમાં પાણી એકત્ર કરવું જેટલું જરૂરી છે, એટલું જ તેને લાંબા સમય સુધી સાચવવું જરૂરી છે. અહીં જળાશયો, નાળાઓ અને સ્થાનિક જળપ્રવાહના ઉપયોગ દ્વારા આ સમસ્યાનો વ્યવસ્થિત ઉકેલ શોધવામાં આવ્યો હતો.

આથી ધોળાવીરાનો અભ્યાસ માત્ર પ્રાચીન ઇમારતોનો અભ્યાસ નથી. તે પર્યાવરણને અનુરૂપ નગર આયોજનનું ઉદાહરણ છે. પાણી, વસવાટ અને સંસાધનો વચ્ચેનો સંબંધ સમજાવવા માટે ધોળાવીરા ઉપયોગી છે.

રંગપુર : હડપ્પીય અને ઉત્તર હડપ્પીય પરિવર્તન

રંગપુર સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાના લીંબડી વિસ્તારમાં સુખભાદર નદી પાસે આવેલું પુરાતત્ત્વીય સ્થળ છે. અહીં મળેલા અવશેષો હડપ્પીય સંસ્કૃતિના સૌરાષ્ટ્ર તરફના વિસ્તાર અને તેના પછીના પરિવર્તનો સમજાવવા માટે મહત્વ ધરાવે છે. રંગપુરના ઉત્ખનન અંગેનો મૂળ પુરાતત્ત્વીય અહેવાલ ભારતીય પુરાતત્ત્વ સર્વેક્ષણ સાથે જોડાયેલો છે.

રંગપુરનું મહત્વ નીચેની રીતે સમજાય છે:

તે ગુજરાતના પ્રાચીન વસવાટનો પુરાવો આપે છે.

વિવિધ સ્તરોમાંથી મળેલા વાસણો સાંસ્કૃતિક પરિવર્તન દર્શાવે છે.

હડપ્પીય પરંપરાઓ પછીના સમયમાં કેવી રીતે બદલાઈ તે સમજાવવામાં મદદ કરે છે.

❖ Chapter - 06 ❖

ગુજરાતના સંગ્રહસ્થાનો અને પુસ્તકાલય

❖ ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક વારસો મંદિરો, વાવો, કિલ્લાઓ અને ઉત્સવોમાં જ નહીં, પરંતુ સંગ્રહાલયો, પુસ્તકાલયો, હસ્તપ્રતભંડારો અને અભિલેખાગારોમાં પણ સચવાયેલો છે. પ્રાચીન મૂર્તિ, જૂનો સિક્કો, કારીગરનું સાધન, હસ્તલિખિત ગ્રંથ, વ્યક્તિગત પત્ર કે ઐતિહાસિક સમાચારપત્ર આપણને ભૂતકાળના જીવન વિશે જુદી જુદી માહિતી આપે છે.

❖ સંગ્રહાલય વસ્તુઓ અને તેમના સંદર્ભનું સંરક્ષણ કરે છે. પુસ્તકાલય જ્ઞાનસામગ્રીને વ્યવસ્થિત કરીને વાચક સુધી પહોંચાડે છે. બંને સંસ્થાઓ શિક્ષણ, સંશોધન અને સાંસ્કૃતિક સ્મૃતિનું જતન કરે છે. આ પ્રકરણમાં ગુજરાતની મુખ્ય સંસ્થાઓનો પરિચય, તેમના સંગ્રહનું મહત્વ, પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ અને પરીક્ષામાં ઉપયોગી તફાવતો સમજાવવામાં આવ્યા છે.

❖ સંગ્રહસ્થાનનો પરિચય અને પ્રકાર

❖ સંગ્રહસ્થાન એટલે શું?

❖ સામાન્ય અર્થમાં સંગ્રહસ્થાન એટલે મહત્વપૂર્ણ વસ્તુઓ અથવા દસ્તાવેજોને સાચવવાનું સ્થાન. સાંસ્કૃતિક અભ્યાસમાં આ શબ્દનો ઉપયોગ સંગ્રહાલય, હસ્તપ્રતભંડાર, અભિલેખાગાર અને વિશિષ્ટ સંગ્રહકેન્દ્ર માટે થઈ શકે છે.

❖ સંગ્રહાલય અથવા મ્યુઝિયમ એવી સંસ્થા છે, જે માનવજીવન અને પ્રકૃતિ સાથે સંબંધિત વારસાનું સંગ્રહ, સંરક્ષણ, સંશોધન, અર્થઘટન અને પ્રદર્શન કરે છે. આંતરરાષ્ટ્રીય સંગ્રહાલય પરિષદ, ICOMની 2022ની વ્યાખ્યા મુજબ સંગ્રહાલય સમાજની સેવા કરતી, નફારહિત અને સ્થાયી સંસ્થા છે. તે મૂર્તિ અને અમૂર્ત વારસાને સમજાવે છે અને શિક્ષણ, જ્ઞાનની આપલે તથા આનંદ માટે જાહેર પ્રવેશ અને સહભાગિતાને મહત્વ આપે છે.

❖ આ વ્યાખ્યામાંથી ત્રણ મૂળભૂત બાબતો સમજાય છે:

1. સંગ્રહાલયનું કાર્ય વસ્તુઓ રાખવાથી આગળ વધીને તેમના વિશે જ્ઞાન આપવાનું છે.

2. સંરક્ષણ અને સંશોધન પ્રદર્શન જેટલાં જ મહત્વનાં છે.

3. સંગ્રહાલયનો સામાજિક હેતુ લોકોને પોતાના અને અન્ય સમુદાયોના વારસા સાથે જોડવાનો છે.

❖ ઉદાહરણ તરીકે, પ્રાચીન માટીનું વાસણ માત્ર એક વસ્તુ છે. પરંતુ તે ક્યાંથી મળ્યું, કયા સમયનું છે, કેવી રીતે બનાવાયું અને તેનો ઉપયોગ કોણ કરતું હતું, તે જાણવાથી તે ઐતિહાસિક પુરાવો બને છે.

❖ સંગ્રહ અને સંગ્રહાલય વચ્ચેનો ભેદ

❖ વ્યક્તિ પાસે જૂના સિક્કા, પેઈન્ટિંગ કે પુસ્તકો હોય તો તે તેનો વ્યક્તિગત સંગ્રહ ગણાય. તે સામગ્રીને નોંધણી, સંરક્ષણ, અભ્યાસ અને જાહેર અર્થઘટનની વ્યવસ્થા સાથે સંસ્થાકીય સ્વરૂપ મળે ત્યારે સંગ્રહાલયનું કાર્ય વિકસે છે.

❖ તેથી દરેક જૂની વસ્તુનો સંગ્રહ આપમેળે સંગ્રહાલય ગણાતો નથી. સંગ્રહાલય માટે વસ્તુઓની ઓળખ, મૂળસંદર્ભ, વ્યવસ્થિત નોંધો અને શૈક્ષણિક ઉપયોગ જરૂરી છે.

❖ સંગ્રહાલય, પુસ્તકાલય અને અભિલેખાગાર

મુદ્દો	સંગ્રહાલય	પુસ્તકાલય	અભિલેખાગાર
મુખ્ય કેન્દ્ર	વારસાની વસ્તુઓ અને તેમનો સંદર્ભ	વાંચન અને માહિતી માટેની જ્ઞાનસામગ્રી	પ્રવૃત્તિઓમાંથી સર્જાયેલા ઐતિહાસિક દસ્તાવેજો
સામાન્ય સામગ્રી	મૂર્તિઓ, સિક્કા, વસ્ત્રો, સાધનો, ચિત્રો	પુસ્તકો, સામયિકો, સંદર્ભગ્રંથો, ડિજિટલ સામગ્રી	પત્રો, ફાઈલો, નોંધપોથી, નકશા, વહીવટી રેકૉર્ડ
મુખ્ય ઉપયોગ	નિરીક્ષણ, અર્થઘટન, અભ્યાસ	વાંચન, માહિતીપ્રાપ્તિ, સંશોધન	ઘટનાક્રમ અને વહીવટી ઇતિહાસનો અભ્યાસ
રજૂઆત	પ્રદર્શન અને સમજાવટ	સૂચિ, વિષયગોઠવણ અને વાચકસેવા	દસ્તાવેજોના મૂળ સંબંધ અનુસાર ગોઠવણ
સામાન્ય ઉદાહરણ	કચ્છ મ્યુઝિયમ	એમ.જે. પુસ્તકાલય	ઐતિહાસિક પત્રવ્યવહારનો અભિલેખસંગ્રહ

❖ આ ભેદ સંપૂર્ણ અલગાવ દર્શાવતો નથી. એક સંગ્રહાલયમાં પુસ્તકાલય અને અભિલેખાગાર બંને હોઈ શકે છે. સાબરમતી આશ્રમ જેવી સંસ્થામાં પ્રદર્શન, પુસ્તકો અને પત્રવ્યવહાર પરસ્પર પૂરક બને છે.

સંગ્રહના વિષય પ્રમાણે સંગ્રહાલયના પ્રકાર**1. પુરાતત્વીય સંગ્રહાલય**

ઉત્ખનન અથવા અન્ય પુરાતત્વીય તપાસમાંથી મળેલી વસ્તુઓનો સંગ્રહ કરે છે. તેમાં માટીનાં વાસણો, મણકા, સિક્કા, મૂર્તિઓ, સાધનો અને સ્થાપત્યના અવશેષો હોઈ શકે છે.

આવા સંગ્રહાલયથી પ્રાચીન માનવીનું દૈનિક જીવન, ઉત્પાદન, વેપાર અને ધાર્મિક માન્યતાઓ સમજવામાં મદદ મળે છે.

ગુજરાતનાં ઉદા. : લોથલ અને ધોળાવીરાનાં સ્થળ સંગ્રહાલયો.

2. કળા સંગ્રહાલય

ચિત્રકળા, શિલ્પ, ધાતુમૂર્તિઓ અને અન્ય કળાકૃતિઓનું સંરક્ષણ તથા પ્રદર્શન કરે છે. તેમાં કલાકાર, કાળ, શૈલી, સામગ્રી અને રચનાપદ્ધતિનો અભ્યાસ થાય છે.

ઉદા. : એલ.ડી. મ્યુઝિયમ અને મહારાજા ફતેહસિંહ મ્યુઝિયમ.

3. લોકસંસ્કૃતિ અને માનવશાસ્ત્રીય સંગ્રહાલય

સમુદાયોના પોશાક, આભૂષણો, ઘરવખરી, વ્યવસાયનાં સાધનો, લોકકળા અને સામાજિક પરંપરાઓને રજૂ કરે છે.

આવા સંગ્રહાલય આપણને રાજાઓ અને રાજકીય ઘટનાઓ ઉપરાંત સામાન્ય લોકોના જીવનનો ઇતિહાસ સમજાવે છે.

સ્થાન અને રજૂઆત પ્રમાણે પ્રકાર

પ્રકાર	મુખ્ય લાક્ષણિકતા	ઉદાહરણાત્મક સમજ
સ્થળ સંગ્રહાલય	પુરાતત્વીય સ્થળ સાથે સીધો સંબંધ	લોથલ અને ધોળાવીરા
મહેલ આધારિત સંગ્રહાલય	ઐતિહાસિક મહેલમાં સંગ્રહ અને પ્રદર્શન	આઈના મહેલ
સ્મારક સંગ્રહાલય	વ્યક્તિ કે ઘટનાનું સ્મરણ	ગાંધી અને સરદાર પટેલ સંબંધિત સંગ્રહાલયો
ખુલ્લા પ્રાંગણનું પ્રદર્શન	બહારના વિસ્તારમાં મોટા અવશેષો અથવા નમૂનાઓ	સ્થાપત્યખંડો અને જીવનપરિસ્થિતિની રજૂઆત
ડિજિટલ પ્રદર્શન	ચિત્ર, અવાજ અને ડિજિટલ માધ્યમથી રજૂઆત	ઑનલાઈન પ્રદર્શન અથવા વર્ચ્યુઅલ પ્રવાસ

સંગ્રહાલયનું એકથી વધુ પ્રકારમાં વર્ગીકરણ થઈ શકે છે. ઉદાહરણ તરીકે, વસ્ત્ર સંગ્રહાલય વિશિષ્ટ પણ છે અને કળા તથા લોકસંસ્કૃતિનો અભ્યાસ પણ કરાવે છે.

માલિકી અને સંચાલન પ્રમાણે પ્રકાર

સંગ્રહાલયો સરકાર, સ્થાનિક સ્વરાજ્ય સંસ્થા, યુનિવર્સિટી, ટ્રસ્ટ, ધાર્મિક સંસ્થા અથવા ખાનગી સંસ્થા દ્વારા સંચાલિત હોઈ શકે છે.

માલિકી અને સંગ્રહનો વિષય જુદી બાબતો છે. ખાનગી ટ્રસ્ટ સંચાલિત સંગ્રહાલય જાહેર મુલાકાત માટે ખુલ્લું હોઈ શકે છે. સરકારી સંગ્રહાલય ચોક્કસ વિષય પર કેન્દ્રિત હોઈ શકે છે.

પરીક્ષામાં પ્રશ્ન વાંચતી વખતે ધ્યાન રાખવું કે વર્ગીકરણ વિષય, સ્થાન કે સંચાલન પૈકી કયા આધાર પર પૂછાયું છે.

સંગ્રહાલયનાં મુખ્ય કાર્યો

સંગ્રહ પ્રાપ્ત કરવો: સંસ્થાના હેતુને અનુરૂપ સામગ્રી પ્રાપ્ત કરવી અને તેના મૂળ વિશેની માહિતી નોંધવી.

ઉદા. : શ્રેયસ લોકાયતન અને આદિવાસી સંસ્કૃતિના સંગ્રહો.

4. પ્રાકૃતિક ઇતિહાસ સંગ્રહાલય

પ્રાણીઓ, વનસ્પતિ, ખનિજો, ખડકો અને કુદરતી પર્યાવરણને લગતી સામગ્રી રજૂ કરે છે. પ્રાણીના હાડપિંજર અને ખનિજના નમૂના જેવા સંગ્રહ દ્વારા પ્રકૃતિનો અભ્યાસ થાય છે.

બહુવિષયક સંગ્રહાલયમાં પણ પ્રાકૃતિક ઇતિહાસનો વિભાગ હોઈ શકે છે.

5. વ્યક્તિ અથવા ઘટના આધારિત સ્મારક સંગ્રહાલય

મહત્વપૂર્ણ વ્યક્તિના જીવન, કાર્ય, વિચારો અથવા કોઈ ઐતિહાસિક ઘટનાને કેન્દ્રમાં રાખે છે.

ઉદા. : ગાંધી સ્મારક સંગ્રહાલય, સરદાર પટેલ રાષ્ટ્રીય સ્મારક અને સ્મૃતિવન ભૂકંપ સંગ્રહાલય.

6. વિશિષ્ટ સંગ્રહાલય

ચોક્કસ વિષય અથવા સામગ્રી પર કેન્દ્રિત સંગ્રહાલય.

ઉદાહરણો: કેલિકો ટેક્સટાઈલ મ્યુઝિયમ, વાસણ સંગ્રહાલય અને રોટરી ડોલ્સ મ્યુઝિયમ.

નોંધણી કરવી: દરેક વસ્તુને ઓળખ આપવી. સામાન્ય રીતે નોંધમાં વસ્તુનું નામ, સામગ્રી, માપ, સમય, પ્રાપ્તિસ્થાન અને પ્રાપ્તિપદ્ધતિનો સમાવેશ થાય છે.

સંરક્ષણ કરવું: વસ્તુને ભેજ, ધૂળ, જીવાત, પ્રકાશ, અયોગ્ય હેન્ડલિંગ અને અન્ય નુકસાનથી બચાવવી.

સંશોધન કરવું: વસ્તુનો કાળ, ઉપયોગ, કળાશૈલી અને ઐતિહાસિક સંબંધ સમજવો.

પ્રદર્શન કરવું: મુલાકાતીને વસ્તુનો અર્થ સમજાય તેવી ગોઠવણ, શીર્ષક, નકશા અને સમજાવટ આપવી.

શિક્ષણ અને લોકસંપર્ક: માર્ગદર્શિત મુલાકાત, વ્યાખ્યાન, વિદ્યાર્થી પ્રવૃત્તિ અને કારીગર સંવાદ જેવા કાર્યક્રમો કરવાં.

સંરક્ષણ અને પુનઃસ્થાપન

સંરક્ષણનો વ્યાપ વસ્તુને લાંબા સમય સુધી સુરક્ષિત રાખવાનો છે. યોગ્ય સંગ્રહપરિસ્થિતિ, નુકસાનની તપાસ અને નિયંત્રિત ઉપયોગ તેનો ભાગ છે.

પુનઃસ્થાપનમાં નુકસાન પામેલી વસ્તુની સ્થિતિ સુધારવા માટે વિશેષજ્ઞ હસ્તક્ષેપ થાય છે. તેમાં મૂળ સ્વરૂપ અને ઐતિહાસિક પ્રમાણિકતાનું ધ્યાન રાખવું પડે છે.

જૂની વસ્તુને વધારે ચમકદાર બનાવી દેવાથી તે વધુ ઐતિહાસિક બને એવું નથી. ઘણીવાર તેની સપાટી, ઘસારો અથવા ઉપયોગનાં નિશાન પણ મહત્વપૂર્ણ માહિતી આપે છે.

મૂળ વસ્તુ, પ્રતિકૃતિ અને પુનર્નિર્માણ

શબ્દ	અર્થ
મૂળ વસ્તુ	ઐતિહાસિક સમયની વાસ્તવિક વસ્તુ
પ્રતિકૃતિ	મૂળ વસ્તુની બનાવેલી નકલ
મોડેલ	માપ અથવા સ્વરૂપ સમજાવતી રચના
પુનર્નિર્માણ	ઉપલબ્ધ પુરાવાના આધારે ભૂતકાળના સ્વરૂપની રજૂઆત
અર્થઘટન	પુરાવાનો અભ્યાસ કરીને આપવામાં આવેલી સમજ

પ્રતિકૃતિ અને મોડેલ શિક્ષણ માટે ઉપયોગી છે. પરંતુ તેમની ઓળખ સ્પષ્ટ હોવી જોઈએ. મુલાકાતીએ પ્રદર્શિત વસ્તુના લેબલમાં “મૂળ”, “પ્રતિકૃતિ” અથવા “પુનર્નિર્માણ” જેવી નોંધો ધ્યાનથી વાંચવી જોઈએ.

ગુજરાતના મુખ્ય સંગ્રહસ્થાનો: અમદાવાદ, વડોદરા, રાજકોટ, ભુજ, ધોળાવીરા અને લોથલ

અમદાવાદનાં મુખ્ય સંગ્રહાલયો

1. કેલિકોટેક્સટાઈલ મ્યુઝિયમ

કેલિકોટેક્સટાઈલ મ્યુઝિયમ ભારતીય વસ્ત્રપરંપરાના અભ્યાસ માટે મહત્વપૂર્ણ છે. તેની સ્થાપના 1949માં ગૌતમ સારાભાઈ અને ગીરા સારાભાઈના પ્રયત્નોથી થઈ હતી. તેનું ઉદ્ઘાટન જવાહરલાલ નેહરુએ કર્યું હતું. તે અમદાવાદના શાહીબાગ વિસ્તારમાં આવેલું છે.

વણાટ, રંગકામ, છાપકામ અને ભરતકામના નમૂનાઓને સમજવા માટે આ સંગ્રહ ઉપયોગી છે. વસ્ત્રનું મૂલ્ય તેની સુંદરતામાં જ નથી; તેમાં પ્રદેશ, વ્યવસાય, ધાર્મિક ઉપયોગ, સામાજિક સ્થાન અને કારીગરના કૌશલ્યનો સંબંધ પણ દેખાય છે.

ઉદાહરણ તરીકે, વિધિમાં વપરાતું વસ્ત્ર અને રોજિંદું વસ્ત્ર જુદી જરૂરિયાતો દર્શાવે છે. તેથી વસ્ત્રોના અભ્યાસને સમાજજીવન સાથે જોડવો જોઈએ.

અમદાવાદ, ભારતીય વસ્ત્રવારસો, સારાભાઈ પરિવાર, 1949.

2. લાલભાઈ દલપતભાઈ સંગ્રહાલય: એલ.ડી. મ્યુઝિયમ

એલ.ડી. મ્યુઝિયમમાં શિલ્પો, ધાતુમૂર્તિઓ, ચિત્રિત હસ્તપ્રતો, લઘુચિત્રો, સિક્કાઓ અને અન્ય ભારતીય કળાસામગ્રીનો સંગ્રહ છે.

અહીં એક મહત્વપૂર્ણ તારીખભેદ છે. લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય વિદ્યામંદિરની સ્થાપના 1956માં થઈ હતી, જ્યારે સંગ્રહાલયની અલગ ઇમારત 1984માં તૈયાર થઈ અને ઔપચારિક ઉદ્ઘાટન 1985માં થયું હતું. ઇમારતના સ્થાપત્યકાર બાલકૃષ્ણ દોશી હતા.

આ સંગ્રહાલય ભારતીય કળાના અભ્યાસમાં મૂર્તિ, ચિત્ર અને હસ્તપ્રત વચ્ચેનો સંબંધ સમજાવે છે. ચિત્રિત હસ્તપ્રતનું વાંચન સાહિત્ય સાથે થાય છે, જ્યારે તેના રંગો અને ચિત્રરચનાનો અભ્યાસ કળાઈતિહાસ સાથે થાય છે.

ભારતીય વિદ્યામંદિર 1956; મ્યુઝિયમનું ઔપચારિક ઉદ્ઘાટન 1985.

3. ગાંધી સ્મારક સંગ્રહાલય: સાબરમતી આશ્રમ

સાબરમતી આશ્રમનું ગાંધી સ્મારક સંગ્રહાલય ગાંધીજીના જીવન, વિચારો અને કાર્યને રજૂ કરે છે. સંગ્રહાલયનું ઉદ્ઘાટન

❖ Chapter - 07 ❖

ગુજરાતી રંગભૂમિ

- ❖ ગુજરાતી રંગભૂમિ ભાષા, સાહિત્ય, અભિનય, સંગીત અને લોકજીવનને એકસાથે જોડતી કળા છે. તેમાં ભવાઈની લોકપરંપરા, પારસી નાટકમંડળીઓની રજૂઆત, જૂની વ્યવસાયી રંગભૂમિનાં ગીતો, સામાજિક સુધારણાનાં નાટકો અને આધુનિક પ્રયોગશીલ નાટ્યપ્રવૃત્તિનો સમાવેશ થાય છે.
- ❖ તેનો વિકાસ ગુજરાત પૂરતો મર્યાદિત રહ્યો નથી. મુંબઈ ગુજરાતી રંગભૂમિનું મહત્વપૂર્ણ કેન્દ્ર રહ્યું છે. અમદાવાદ, વડોદરા, રાજકોટ, સુરત અને અન્ય શહેરોમાં નાટ્યમંડળીઓ, શિક્ષણસંસ્થાઓ અને કલાકારોએ જુદી જુદી રીતે આ પરંપરાને આગળ વધારી છે.
- ❖ આ વિષયના અભ્યાસમાં નાટકનો લેખક, મૂળકથાનો લેખક, રૂપાંતરકાર, દિગ્દર્શક, અભિનેતા અને રજૂઆત કરનાર મંડળી વચ્ચેનો ભેદ ખાસ સમજવો જરૂરી છે.

❖ ગુજરાતી રંગભૂમિનો ઇતિહાસ અને વિકાસ

❖ નાટક, રંગમંચ અને રંગભૂમિ

- ❖ નાટક એવી સાહિત્યિક અને પ્રસ્તુતિ આધારિત રચના છે, જેમાં પાત્રો, સંવાદો અને ક્રિયાઓ દ્વારા માનવીય જીવનની પરિસ્થિતિ રજૂ થાય છે.
- ❖ રંગમંચ એટલે નાટ્યપ્રસ્તુતિ માટેનો મંચ અથવા રજૂઆતનું સ્થળ.
- ❖ રંગભૂમિનો અર્થ વધુ વ્યાપક છે. તેમાં નાટ્યલેખન, અભિનય, દિગ્દર્શન, સંગીત, મંચવ્યવસ્થા, નાટ્યમંડળીઓ, તાલીમ અને પ્રેક્ષકપરંપરા બધું આવે છે.

શબ્દ	મુખ્ય અર્થ
નાટક	લખાયેલી અથવા ભજવાતી નાટ્યરચના
રંગમંચ	રજૂઆતનું સ્થળ અથવા મંચ
રંગભૂમિ	સમગ્ર નાટ્યપ્રવૃત્તિ અને તેની પરંપરા
નાટ્યકાર	નાટક લખનાર
દિગ્દર્શક	રજૂઆતના વિવિધ ઘટકોનું સંકલન કરનાર
અભિનેતા	પાત્ર ભજવનાર
નાટ્યમંડળી	નાટકો તૈયાર કરીને રજૂ કરતું જૂથ

- ❖ એક જ વ્યક્તિ નાટ્યકાર, દિગ્દર્શક અને અભિનેતા હોઈ શકે છે. છતાં દરેક ભૂમિકા અલગ કાર્ય દર્શાવે છે.

❖ ગુજરાતી રંગભૂમિના પરંપરાગત મૂળ

- ❖ ગુજરાતી રંગભૂમિના વિકાસને સમજવા માટે ત્રણ પરંપરાઓનો વિચાર ઉપયોગી છે:

1. ભારતીય અને સંસ્કૃત નાટ્યપરંપરા.
 2. ગુજરાતની ભવાઈ અને અન્ય લોકપ્રસ્તુતિઓ.
 3. અર્વાચીન સમયમાં પારસી તથા પાશ્ચાત્ય રંગભૂમિનો સંપર્ક.
- ❖ સંસ્કૃત નાટ્યપરંપરામાં પાત્ર, સંવાદ, અભિનય, સંગીત અને વિવિધ ભાવોની રજૂઆત માટેનું વિચારતંત્ર મળે છે. ગુજરાતની

લોકપરંપરામાં આ કળાઓ લોકભાષા અને સામાજિક જીવન સાથે જોડાય છે.

❖ ભવાઈમાં ગાન, સંવાદ, નૃત્ય, હાસ્ય અને વ્યંગ્ય એકસાથે આવે છે. તેથી ગુજરાતી અર્વાચીન નાટકનો આરંભ થતાં પહેલાં ગુજરાતમાં નાટ્યપ્રસ્તુતિની પરંપરા નહોતી એવું કહેવું ખોટું છે.

❖ ભવાઈનો મધ્યકાલીન આધાર

❖ ભવાઈની પરંપરા સાથે અસાઈત ઠાકરનું નામ વિશેષ રીતે જોડાયેલું છે. અસાઈત ચૌદમી સદીના કલાકાર અને કવિ હતા. ગાયન, વાદન અને નર્તનનું જ્ઞાન તેમના નાટ્યકાર્ય માટે મહત્વપૂર્ણ હતું.

❖ ભવાઈમાં સમાજના વિવિધ વ્યવસાયો, સમુદાયો અને સંબંધોની રજૂઆત થાય છે. તેમાં ક્યારેક ધાર્મિક વિષય હોય છે, તો ક્યારેક લગ્નવ્યવસ્થા, દંભ, અન્યાય અને માનવીય નબળાઈઓ પર કટાક્ષ થાય છે.

❖ આથી ભવાઈ ગુજરાતી રંગભૂમિના ઇતિહાસમાં માત્ર પૂર્વ ભૂમિકા નથી. આધુનિક નાટકોમાં પણ તેના સંગીત, રજૂઆત અને પ્રેક્ષકસંવાદનાં તત્વોનો ઉપયોગ થયો છે.

❖ અર્વાચીન ગુજરાતી નાટ્યલેખનની શરૂઆત

❖ અર્વાચીન ગુજરાતી નાટકના આરંભમાં દલપતરામનું ‘લક્ષ્મી નાટક’ મહત્વપૂર્ણ છે. તે ગ્રીક નાટ્યકાર એરિસ્ટોફેનીઝના ‘પ્લુટસ’ પરથી થયેલું રૂપાંતર છે.

❖ તેના આરંભિક વર્ષ અંગે સંદર્ભોમાં 1850 અને 1851 બંને ઉલ્લેખ મળે છે. તેથી આ કૃતિને ઓગણીસમી સદીના મધ્યભાગમાં ગુજરાતી નાટ્યલેખનના આરંભની મહત્વપૂર્ણ કૃતિ તરીકે સમજવી જોઈએ. તેનું લેખક અને રૂપાંતર આધારનું જોડકું નિશ્ચિત છે.

❖ આ કૃતિ અંગે બે બાબતો યાદ રાખવી:

❖ તે દલપતરામની રચના છે.

❖ તે મૂળ ગ્રીક નાટક પરથી થયેલું ગુજરાતી રૂપાંતર છે.

તેને સંપૂર્ણ મૌલિક કથાવસ્તુ ધરાવતું પ્રથમ ગુજરાતી નાટક કહેતાં આ ભેદ ધ્યાનમાં લેવો જરૂરી છે.

❧ ‘ગુલાબ’ અને મૌલિક નાટકનો પ્રશ્ન

❧ નગીનદાસ તુલસીદાસ મારફતિયાનું ‘ગુલાબ’ 1862માં પ્રકાશિત થયું હતું. મૌલિક વિષય અને નાટ્યસ્વરૂપની દૃષ્ટિએ તેને ગુજરાતી નાટકના આરંભમાં વિશેષ સ્થાન મળે છે.

❧ અહીં “પ્રથમ નાટક” જેવા પ્રશ્નમાં માપદંડ મહત્વપૂર્ણ છે.

પ્રશ્નનું સ્વરૂપ	ધ્યાનમાં લેવાની બાબત
આરંભિક ગુજરાતી નાટ્યરચના	‘લક્ષ્મી નાટક’
મૌલિક વિષય અને સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ આરંભિક નાટક	‘ગુલાબ’
પ્રથમ ગુજરાતી કુરુણાન્ત નાટક	‘લલિતાદુઃખદર્શક’
અર્વાચીન મંડળી આધારિત રંગપ્રયોગનો આરંભ	પારસી રંગભૂમિની પ્રવૃત્તિ

❧ લખાણની શરૂઆત અને મંચપ્રસ્તુતિની શરૂઆત હંમેશાં એક જ ઘટનાથી થતી નથી.

❧ પારસી રંગભૂમિનો ફાળો

❧ ઓગણીસમી સદીમાં મુંબઈમાં પારસી સમુદાયે સંગઠિત નાટ્યપ્રવૃત્તિને વેગ આપ્યો. 1853માં પારસી નાટકમંડળી દ્વારા ‘રુસ્તમ-સોહરાબ’ની રજૂઆત અર્વાચીન ગુજરાતી રંગભૂમિના ઇતિહાસની મહત્વપૂર્ણ ઘટના ગણાય છે.

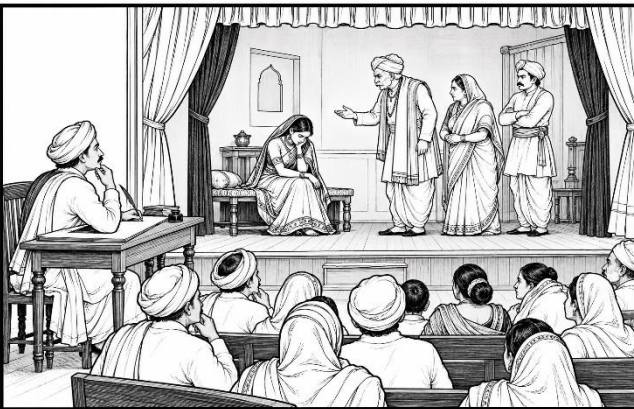
❧ પારસી રંગભૂમિએ નાટકને મંડળી, મંચ અને પ્રેક્ષકવ્યવસ્થા સાથે જોડ્યું. પ્રવાસી રજૂઆતો અને જાહેર પ્રયોગોથી નાટકનો વ્યાપ વધ્યો.

❧ વિક્ટોરિયા, આલ્ફ્રેડ, એલ્ફિન્સ્ટન અને ઝોરાસ્ટ્રિયન જેવી મંડળીઓએ આ પ્રવૃત્તિમાં ફાળો આપ્યો હતો.

❧ આ પરંપરામાં દશરચના, સંગીત, નાટકીય પ્રસંગો અને પ્રેક્ષકને આકર્ષતી રજૂઆતનું મહત્વ હતું. ગુજરાતી વ્યવસાયી રંગભૂમિએ આ અનુભવમાંથી ઘણું શીખ્યું.

❧ રણછોડભાઈ ઉદયરામ દવે અને સમાજસુધારણા

❧ રણછોડભાઈ ઉદયરામ દવે ગુજરાતી નાટકના પ્રારંભિક વિકાસના મહત્વપૂર્ણ સર્જક છે. તેમનું ‘લલિતાદુઃખદર્શક’ 1866માં પ્રકાશિત થયેલું પાંચ અંકનું સામાજિક નાટક છે.

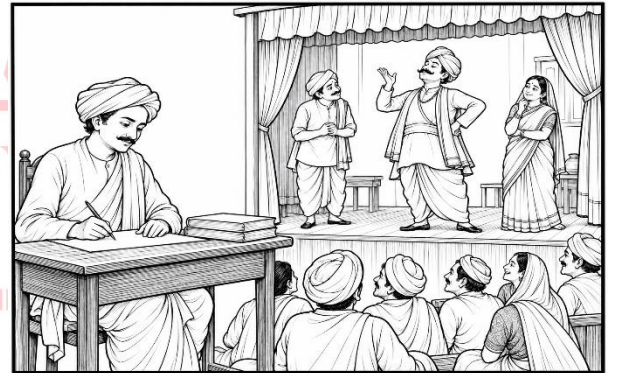
❧ તે ગુજરાતીનું પ્રથમ કુરુણાન્ત નાટક ગણાય છે. તેમાં સમાજ વ્યવસ્થાથી સર્જતી વ્યક્તિની દુર્દશાને સ્થાન મળે છે.

❧ આ તબક્કે નાટક માત્ર લોકરંજન માટેનું માધ્યમ રહ્યું નહીં. લગ્ન, પરિવાર અને સામાજિક વ્યવહાર વિશે વિચાર કરાવવાનું સાધન પણ બન્યું.

❧ રણછોડભાઈએ ‘હરિશ્ચંદ્ર’, ‘તારામતી-સ્વયંવર’, ‘નળદમયંતી’ જેવી રચનાઓ પણ આપી હતી.

❧ દલપતરામનું ‘મિથ્યાભિમાન’

❧ દલપતરામનું ‘મિથ્યાભિમાન’ ગુજરાતી હાસ્ય અને સામાજિક વ્યંગ્યની મહત્વપૂર્ણ કૃતિ છે. તેનું પ્રકાશન 1871માં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી દ્વારા થયું હતું.

❧ તેને ‘ભૂગળ વિનાની ભવાઈ’ તરીકે ઓળખાવવામાં આવ્યું છે. નાયક જીવરામ ભટ્ટ પોતાના રતાંધળાપણાને સ્વીકારવાને બદલે દંભ જાળવે છે. પરિણામે હાસ્યપ્રસંગો સર્જાય છે.

❧ નાટકનો મુખ્ય પ્રશ્ન શારીરિક મર્યાદા કરતાં તેને છુપાવવા માટેનું ખોટું અભિમાન છે. આથી હાસ્ય દ્વારા માનવીના સ્વભાવ પર વિચાર કરાવવામાં આવે છે.

❧ વ્યવસાયી નાટ્યમંડળીઓનો વિકાસ

❧ ઓગણીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં ગુજરાતી નાટકમંડળીઓનો વિકાસ થયો. મંડળીમાં લેખક, દિગ્દર્શક, ગાયક, અભિનેતા અને મંચકાર્ય કરનાર લોકો જોડાતા.

❧ શ્રી ગુજરાતી નાટક મંડળીની સ્થાપના 5 જૂન, 1878ના રોજ થઈ હતી. તેના પછીના સંસ્થાકીય ફેરફારથી શ્રી મુંબઈ ગુજરાતી નાટક મંડળી 1889માં વિકસી.

❧ આથી 1878 અને 1889ને વિચાર્યા વિના એકબીજાની જગ્યાએ લખવા નહીં. નામ અને સંસ્થાકીય તબક્કો બંને ધ્યાનમાં લેવા.

❖ Chapter - 08 ❖

આદિવાસી જનજીવન

- આદિવાસી જનજીવનનો અભ્યાસ એટલે માત્ર પોશાક, નૃત્ય કે મેળાઓનો અભ્યાસ નહીં. તેમાં સમુદાયની ભાષા, કુટુંબજીવન, ખેતી, પર્યાવરણનું જ્ઞાન, ધાર્મિક માન્યતાઓ, કળા, મૌખિક સાહિત્ય અને બદલાતા સામાજિક જીવનનો સમાવેશ થાય છે.
- ગુજરાતના આદિવાસી સમુદાયો એકસરખા નથી. દરેક સમુદાયની પોતાની ઓળખ છે અને એક જ સમુદાયની પરંપરાઓમાં પણ ગામ, પ્રદેશ અને પરિવાર પ્રમાણે તફાવત જોવા મળે છે. તેથી આ પ્રકરણમાં આપેલાં વર્ણનોને મુખ્ય સાંસ્કૃતિક લક્ષણો તરીકે સમજવાં જોઈએ.

ગુજરાતના મુખ્ય આદિવાસી સમૂહો

આદિવાસી શબ્દની સંકલ્પના

- ‘આદિવાસી’ શબ્દનો સામાન્ય અર્થ પ્રાચીન સમયથી કોઈ પ્રદેશમાં વસતા મૂળ નિવાસી સમુદાયો એવો થાય છે. ભારતીય સંદર્ભમાં આ શબ્દ વિશિષ્ટ સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક ઓળખ ધરાવતા અનેક સમુદાયો માટે વપરાય છે.
- આદિવાસી જીવનમાં સ્થાનિક ભાષા, પૂર્વજોની સ્મૃતિ, પ્રદેશ સાથેનો સંબંધ અને સામુદાયિક પરંપરાઓનું મહત્વ હોય છે. જોકે તમામ આદિવાસી લોકો જંગલમાં રહે છે અથવા એક જ વ્યવસાય કરે છે એવું માનવું ખોટું છે. NCERT પણ આદિવાસીઓને

વૈવિધ્ય ધરાવતા સમુદાયો તરીકે સમજાવે છે અને તેમની ઓળખને માત્ર રંગીન પોશાક તથા નૃત્ય સુધી મર્યાદિત કરવાના અભિગમની ચર્યા કરે છે.

આદિવાસી અને અનુસૂચિત જનજાતિ વચ્ચેનો ભેદ

- ‘આદિવાસી’ મુખ્યત્વે સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક ઓળખ દર્શાવતો શબ્દ છે. ‘અનુસૂચિત જનજાતિ’ એટલે સત્તાવાર રીતે સૂચિબદ્ધ સમુદાય.
- પરીક્ષામાં આ બંને શબ્દોનો અર્થ સંબંધિત હોવા છતાં તેમને દરેક સંદર્ભમાં સંપૂર્ણ સમાન માનવો યોગ્ય નથી. અનુસૂચિત જનજાતિના પ્રશ્નમાં સત્તાવાર યાદીમાં આપેલું ચોક્કસ નામ મહત્વનું બને છે.

શબ્દ	મુખ્ય અર્થ	અભ્યાસમાં ઉપયોગ
આદિવાસી	વિશિષ્ટ ઐતિહાસિક અને સાંસ્કૃતિક ઓળખ ધરાવતો સમુદાય	જનજીવન, ભાષા, પરંપરા અને કળાનો અભ્યાસ
અનુસૂચિત જનજાતિ	સત્તાવાર સૂચિમાં સમાવાયેલો સમુદાય	સરકારી વર્ગીકરણ અને જનગણનાનો અભ્યાસ
આદિવાસી સંસ્કૃતિ	સમુદાયનું સામૂહિક સાંસ્કૃતિક જીવન	માન્યતાઓ, સાહિત્ય, કળા અને જીવનપદ્ધતિ
આદિવાસી જનજીવન	રોજિંદા જીવનનું સમગ્ર સ્વરૂપ	રહેઠાણ, વ્યવસાય, સંબંધો, ઉત્સવો અને પરિવર્તન

- ગુજરાત માટેની સત્તાવાર યાદીમાં ભીલના વિવિધ સમૂહો, ધોડિયા, ગામિત, કોકણા-કોકણી-કુકણા, નાયકા-નાયકડા, પટેલિયા, રથવા અને વારલી સહિતનાં નામો સમાવાયેલાં છે. યાદીમાં નામોના વિવિધ સ્વરૂપો હોવાથી માત્ર બોલચાલના નામ પરથી વર્ગીકરણ કરવું યોગ્ય નથી.

ગુજરાતમાં આદિવાસી વસ્તી અને ભૌગોલિક વિસ્તાર

- 2011ની જનગણના મુજબ ગુજરાતમાં અનુસૂચિત જનજાતિની વસ્તી 89,17,174 હતી. તે રાજ્યની કુલ વસ્તીના આશરે 14.75 ટકા જેટલી હતી. આ આંકડા 2011ની જનગણનાના છે.
- ગુજરાતના આદિવાસી વસવાટનો મુખ્ય વિસ્તાર રાજ્યની પૂર્વ તરફનો પટ્ટો છે. ઉત્તર ગુજરાતથી મધ્ય ગુજરાત અને દક્ષિણ ગુજરાત સુધી વિવિધ સમુદાયોનો વસવાટ જોવા મળે છે. ઉત્તર ભાગમાં ભીલ-ગરાસિયા સમૂહો, મધ્ય ભાગમાં ભીલ, રથવા

અને નાયકા તથા દક્ષિણ ભાગમાં ધોડિયા, ગામિત, કુકણા અને વારલી જેવા સમુદાયો મહત્વ ધરાવે છે.

- આ વિસ્તારને સમજતી વખતે જૂના સ્રોતોમાં દર્શાવેલા જિલ્લાઓનું ધ્યાન રાખવું જરૂરી છે. અગાઉ વડોદરા જિલ્લામાં દર્શાવાયેલાં અનેક સ્થળો આજે છોટાઉદેપુર જિલ્લામાં આવે છે. તેવી જ રીતે જૂના સૂરત અને વલસાડ જિલ્લાઓના વર્ણનમાં આજના તાપી અને નવસારીના વિસ્તારો પણ સમાવાયેલા હોઈ શકે છે.

ભીલ

- ભીલ ગુજરાતના મુખ્ય આદિવાસી સમુદાયોમાંનો એક છે. ગુજરાત ઉપરાંત રાજસ્થાન, મધ્યપ્રદેશ અને મહારાષ્ટ્રમાં પણ ભીલ સમુદાયના વિવિધ સમૂહો વસે છે.
- ગુજરાતમાં ભીલનું સાંસ્કૃતિક જીવન ખાસ કરીને ઉત્તર અને પૂર્વીય વિસ્તાર સાથે જોડાયેલું છે. ભીલ નામ હેઠળ અનેક

પ્રાદેશિક સમૂહો આવે છે. તેથી ભીલની એક જ ભાષા, એક જ પોશાક કે એક જ ધાર્મિક પદ્ધતિ હોવાનું માનવું યોગ્ય નથી.

સત્તાવાર યાદીમાં ભીલ સાથે ભીલ ગરાસિયા, ડુંગરી ભીલ, ડુંગરી ગરાસિયા, તડવી ભીલ, મેવાસી ભીલ, વસાવા અને અન્ય નામો આપેલાં છે. તેમની વચ્ચે પ્રદેશ અને પરંપરા પ્રમાણે તફાવત હોય છે.

ભીલ સાંસ્કૃતિક પરંપરામાં મૌખિક કથાઓ, લોકગીતો અને સામૂહિક નૃત્યનું મહત્વ છે. કેટલાક વિસ્તારોમાં પૂર્વજોની સ્મૃતિ, ગ્રામદેવતા અને પ્રકૃતિ સાથે સંબંધિત માન્યતાઓ જોવા મળે છે. ભીલ લોકસાહિત્યમાં લાંબી ગાથાઓ અને મહાકાવ્યાત્મક કથાઓ પણ મળે છે.

ભીલને એક વ્યાપક અને ઔતરિક વૈવિધ્ય ધરાવતા સમુદાય તરીકે સમજવો.

ઘોડિયા

ઘોડિયા સમુદાયનો મુખ્ય વસવાટ દક્ષિણ ગુજરાતમાં છે. નવસારી, વલસાડ તથા આસપાસના પ્રદેશોમાં તેમની મહત્વપૂર્ણ ઉપસ્થિતિ જોવા મળે છે.

ગુજરાતી સ્રોતોમાં ‘ઢોડિયા’ અને ‘ધોડિયા’ બંને જોડણી મળે છે. તેમની ઉત્પત્તિ અંગે વિવિધ લોકપરંપરાઓ છે; આવી પરંપરાઓને નિશ્ચિત ઐતિહાસિક પુરાવા તરીકે રજૂ કરવી યોગ્ય નથી.

ધોડિયા જીવનમાં ખેતી અને ગ્રામજીવન સાથે જોડાયેલી પરંપરાઓ મહત્વ ધરાવે છે. પરંપરાગત પોશાક, આભૂષણ, લગ્નગીતો અને સામાજિક વિધિઓ તેમની સાંસ્કૃતિક ઓળખનાં અંગો છે.

ધોડિયા સમુદાય સાથે તૂર નૃત્યનું મહત્વપૂર્ણ જોડાણ છે. આ નૃત્યમાં તાલ, સામૂહિક ગતિ અને વાદ્યસંગીત મુખ્ય બને છે. સમુદાયની કળાને સમજવા માટે માત્ર નૃત્યનાં પગલાં નહીં, પણ તેના પ્રસંગ અને સામાજિક અર્થનો પણ અભ્યાસ કરવો જોઈએ.

ધોડિયા, દક્ષિણ ગુજરાત અને તૂર નૃત્ય વચ્ચેનું જોડાણ યાદ રાખવું.

ગામિત

ગામિત અથવા ગામીત સમુદાયનું દક્ષિણ ગુજરાતમાં મહત્વ છે. ખાસ કરીને સૂરત અને તાપીના આદિવાસી પ્રદેશો સાથે તેમનું જોડાણ જોવા મળે છે.

સત્તાવાર યાદીમાં ગામિત સાથે ગામતા, ગાવિત, માવચી અને પાડવી જેવા નામો દર્શાવાયેલાં છે. નામોના આ સ્વરૂપોનો અભ્યાસ કરતી વખતે લોકપ્રચલિત નામ અને સત્તાવાર નોંધ વચ્ચેનો સંબંધ સમજવો જરૂરી છે.

ગામિત સમુદાયના પરંપરાગત જીવનમાં ખેતી, સ્થાનિક ભાષા, સામૂહિક ઉત્સવો અને ધાર્મિક પ્રસંગોનું સ્થાન છે. તેમની ભાષા

અને ગીતોમાં આસપાસના પ્રદેશો સાથેના સંપર્કની અસર જોવા મળે છે.

ગામિત અને ચૌધરી સમુદાય સાથે દોવલુ નૃત્ય જોડાયેલું છે. દોવલુ નામના ઢોલપ્રકારના વાદ્યને કારણે આ નૃત્યને ઓળખ મળે છે.

ગામિતને મુખ્યત્વે દક્ષિણ ગુજરાતના સૂરત-તાપી પ્રદેશ સાથે જોડીને સમજવો.

કુકણા

કુકણા સમુદાય માટે કોકણા, કોકણી અને કોંકણા જેવા નામો પણ જોવા મળે છે. ગુજરાતની સત્તાવાર યાદીમાં Kokna, Kokni, Kukna નામો આપેલાં છે.

ડાંગ, ધરમપુર, વાંસદા અને આસપાસના દક્ષિણ ગુજરાતના પ્રદેશો સાથે આ સમુદાયનું મહત્વપૂર્ણ જોડાણ છે.

કુકણા જીવનમાં ખેતી, સ્થાનિક ભાષા, લોકકથાઓ અને ધાર્મિક પ્રસંગોનું સ્થાન છે. ગુજરાત તથા મહારાષ્ટ્રની સરહદી સાંસ્કૃતિક અસર તેમની પરંપરાઓને સમજવામાં ઉપયોગી બને છે.

કુકણા પરંપરા સાથે ભવાડા નામનું ધાર્મિક નૃત્ય અને અભિનયસ્વરૂપ જોડાયેલું છે. તેમાં ધાર્મિક કથાઓ અને પાત્રોની રજૂઆત થાય છે.

પરીક્ષાલક્ષી નોંધ: કુકણા સમુદાયનું નામ, કોંકણા પ્રદેશ અને કોંકણી ભાષા સંબંધિત વિષયો છે; પરંતુ તેમને દરેક પ્રસંગે સંપૂર્ણ સમાન ગણાવી શકાય નહીં.

કોળી

‘કોળી’ નામ ગુજરાતમાં વ્યાપક સામાજિક ઓળખ માટે વપરાય છે. કોળી સમુદાયના પ્રદેશવાર અનેક સમૂહો અને પરંપરાઓ છે.

આ પ્રકરણમાં સૌથી મહત્વનો ભેદ એ છે કે ‘કોળી’ નામ ધરાવતા તમામ લોકોને આપોઆપ અનુસૂચિત જનજાતિ ગણાવી શકાય નહીં.

ગુજરાત માટેની સત્તાવાર અનુસૂચિત જનજાતિની યાદીમાં કોળી ઢોર, ટોકરે કોળી, કોલયા અને કોલધા જેવા ચોક્કસ નામો દર્શાવેલાં છે. સામાન્ય ‘કોળી’ ઓળખ અને આ ચોક્કસ સૂચિબદ્ધ સમૂહો વચ્ચે ભેદ રાખવો જરૂરી છે.

સાંસ્કૃતિક અભ્યાસમાં પણ બધા કોળી સમૂહોને એકસરખી પરંપરા ધરાવતા ગણવા ન જોઈએ. પ્રદેશ પ્રમાણે વ્યવસાય, ભાષા, પોશાક અને ધાર્મિક જીવનમાં તફાવત હોય છે.

‘કોળી’ અંગેના પ્રશ્નમાં સત્તાવાર યાદીમાં આપેલું ચોક્કસ નામ વાંચવું.

વારલી

વારલી સમુદાયનું સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્ર દક્ષિણ ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર અને દાદરા-નગર હવેલી જેવા અડીને આવેલા પ્રદેશોમાં વિસ્તરે છે.

❖ Chapter - 09 ❖

ગુજરાતી સાહિત્ય - પ્રવાહો

અને વળાંકો

- ❖ ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ એટલે માત્ર કવિઓ, લેખકો અને પુસ્તકોની યાદી નહીં. તેમાં ગુજરાતી ભાષાનો વિકાસ, સમાજજીવનમાં આવેલાં પરિવર્તનો, ધાર્મિક અનુભવો, લોકપરંપરાઓ, શિક્ષણનો વિસ્તાર, સ્વાતંત્ર્યચળવળ અને વ્યક્તિની બદલાતી સંવેદનાનો સમાવેશ થાય છે. એક તરફ મધ્યકાલીન કવિઓ ભક્તિ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્યનું નિરૂપણ કરે છે; બીજી તરફ અર્વાચીન સર્જકો સમાજસુધારો, રાષ્ટ્રભાવના, ગ્રામજીવન, નગરજીવન, વ્યક્તિની આંતરિક મૂંઝવણ અને સામાજિક સમાનતાના પ્રશ્નોને સાહિત્યમાં સ્થાન આપે છે.
- ❖ આ પ્રકરણમાં યુગવિભાગ, મુખ્ય સર્જકો, સાહિત્યપ્રકારો, કૃતિઓ, પત્રિકાઓ, સંસ્થાઓ અને પુરસ્કારોને પરસ્પર જોડીને સમજાવવામાં આવ્યા છે. તથ્યકાસણી માટે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ગુજરાતી વિશ્વકોશ, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, કેન્દ્રીય સાહિત્ય અકાદમી અને જ્ઞાનપીઠની અધિકૃત માહિતીનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

❖ અભ્યાસની બે પાયાની બાબતો યાદ રાખવી:

1. સાહિત્યના યુગોની સમયસીમા અંદાજિત છે. એક યુગનીવૃત્તિ ઓ બીજા યુગમાં પણ ચાલુ રહે છે.
2. કોઈ કૃતિને 'પ્રથમ' કહેતી વખતે 'પ્રથમ મૌલિક', 'પ્રથમ કલા-ત્મક', 'પ્રથમ તારીખયુક્ત' કે 'પ્રથમ પ્રકાશિત' જેવા વિશેષણો મહત્વનાં બને છે.

❖ વેપાર, નગરજીવન અને જુદા સમુદાયો વચ્ચેનો સંપર્ક.

❖ છાપખાનાં, અખબારો અને સામયિકો.

❖ શાળા, મહાવિદ્યાલય અને યુનિવર્સિટીનું શિક્ષણ.

❖ શબ્દકોશ, વ્યાકરણ, જોડણીકોશ અને ભાષાસંશોધન.

❖ ભાષાના ઇતિહાસ અને સાહિત્યના ઇતિહાસ વચ્ચે સંબંધ છે, પરંતુ બંને એક જ વસ્તુ નથી. કોઈ ભાષામાં મળેલો પ્રાચીન દસ્તાવેજ સાહિત્યિક કૃતિ હોય જ એવું નથી; તેવી જ રીતે સાહિત્યિક કૃતિમાં બોલચાલ કરતાં વિશિષ્ટ ભાષા વપરાઈ શકે છે.

❖ ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : આદિકાળ, મધ્યકાળ અને અર્વાચીનકાળ

❖ ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યનો ઉદ્ભવ

❖ ગુજરાતી ભારતીય આર્યભાષા પરિવારની ભાષા છે. તેના વિકાસની પૃષ્ઠભૂમિમાં સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશની ભાષિક પરંપરાઓ રહેલી છે. ભાષાનો વિકાસ સતત ચાલતી પ્રક્રિયા હોવાથી ગુજરાતી કોઈ એક વર્ષમાં અચાનક જન્મી હોય એવું માનવું યોગ્ય નથી.

❖ પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન લખાણોમાં આજની ગુજરાતી કરતાં જુદાં શબ્દરૂપો, જોડણી, વ્યાકરણ અને વાક્યરચના જોવા મળે છે. જૂની ગુજરાતી અને જૂની રાજસ્થાની વચ્ચે પણ નજીકનો સંબંધ હતો. સમય જતાં પ્રાદેશિક ભાષારૂપો વધુ સ્પષ્ટ બન્યાં અને ગુજરાતીમાં સ્વતંત્ર સાહિત્યિક પરંપરા વિકસતી ગઈ.

❖ ગુજરાતી ભાષાના વિકાસમાં નીચેના પરિબળોએ મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો:

❖ જૈન સાધુઓનું ગ્રંથલેખન અને હસ્તપ્રતસંરક્ષણ.

❖ ભક્તકવિઓની લોકભાષામાં રચનાઓ.

❖ કથાવાચન, આખ્યાન અને ભજનની મૌખિક પરંપરા.

❖ યુગવિભાગનો અર્થ

❖ સાહિત્યના વિશાળ ઇતિહાસને સમજવા માટે વિવેચકો તેને યુગોમાં વહેંચે છે. યુગવિભાગ માટે માત્ર વર્ષો નહીં, પણ ભાષા, વિષય, સાહિત્યપ્રકાર, વિચારધારા અને સર્જનદૃષ્ટિનો વિચાર કરવામાં આવે છે.

❖ ઉદાહરણ તરીકે:

❖ ભક્તિ અને ધાર્મિક કથાઓનું પ્રાધાન્ય મધ્યકાલીન સાહિત્યની ઓળખ બને છે.

❖ સમાજસુધારો અને નવા ગદ્યપ્રકારો અર્વાચીન સાહિત્યના આરંભને સમજાવે છે.

❖ રાષ્ટ્રભાવના અને માનવસેવા ગાંધીયુગની વિશેષતા બને છે.

❖ વ્યક્તિની એકલતા અને અભિવ્યક્તિના પ્રયોગો આધુનિકતા વાદમાં મહત્વ મેળવે છે.

❖ આદિકાળને કેટલાક ઇતિહાસકારો મધ્યકાલીન સાહિત્યના આરંભિક તબક્કા તરીકે પણ ગણે છે. તેથી આદિકાળ અને મધ્યકાળ વચ્ચે સંપૂર્ણપણે અચળ સીમા માનવી નહીં.

ગુજરાતી સાહિત્યનો વ્યાપક સમયક્રમ

વિભાગ	અભ્યાસ માટે ઉપયોગી અંદાજિત સમય	મુખ્ય ઓળખ
આદિકાળ અથવા આરંભિક મધ્યકાળ	આશરે બારમીથી પંદરમી સદીનો આરંભિક ભાગ	જૂની ગુજરાતી, જૈન રચનાઓ, રાસ, ફાગુ, ચરિત્ર
મધ્યકાળ	આશરે પંદરમીથી ઓગણીસમી સદીનો મધ્યભાગ	ભક્તિ, જ્ઞાન, આખ્યાન, પદ્યવાર્તા, સંતવાણી
અર્વાચીનકાળ	ઓગણીસમી સદીના મધ્યભાગથી આગળ	સમાજસુધારો, ગદ્યવિકાસ, નવા સાહિત્યપ્રકારો અને વિવિધ પ્રવાહો

પ્રશ્નમાં કોઈ ચોક્કસ સાહિત્ય ઇતિહાસકારનો યુગવિભાગ પૂછાયો હોય તો તે ઇતિહાસકારની સમયસીમા ધ્યાનમાં લેવી.

આદિકાળની મુખ્ય વિશેષતાઓ

આદિકાળમાં જૈન સાધુઓ અને વિદ્વાનોનું યોગદાન વિશેષ નોંધપાત્ર છે. ધાર્મિક ઉપદેશ, તીર્થંકરો અને મહાપુરુષોનાં ચરિત્રો, નૈતિક આદર્શો તથા વૈરાગ્યનું નિરૂપણ મુખ્ય વિષયો હતાં.

તેમ છતાં આરંભિક સાહિત્ય માત્ર ઉપદેશાત્મક નહોતું. તેમાં કથારસ, પ્રકૃતિવર્ણન, ઋતુવર્ણન અને માનવીય લાગણીઓનાં નિરૂપણ પણ જોવા મળે છે.

આ સમયનાં મહત્વનાં સ્વરૂપો:

- રાસ અથવા રાસો: કથાપ્રધાન અને ઘણી વખત ગેય રચના.
- ફાગુ: વસંતઋતુ, પ્રકૃતિ અને શૃંગાર સાથે જોડાયેલું કાવ્યસ્વરૂપ.
- ચરિત્ર: કોઈ પાત્ર અથવા મહાપુરુષના જીવનનું નિરૂપણ.
- પ્રબંધ: પ્રસંગો અને ચરિત્રોનું વિશિષ્ટ આયોજન.
- બાલાવબોધ: મુશ્કેલ વિષયને સમજાવતું સરળ ભાષારૂપ
- શાલિભદ્રસૂરિનું ‘ભરતેશ્વરબાહુબલિરાસ’ ઈ.સ. 1185ની મહત્વપૂર્ણ તારીખયુક્ત પ્રાચીન રચના છે. તેને ગુજરાતી સાહિત્યના આરંભિક અભ્યાસમાં વિશેષ સ્થાન મળે છે. જોકે ‘ગુજરાતી ભાષામાં લખાયેલી એકમાત્ર નિર્વિવાદ પ્રથમ કૃતિ’ એવો વ્યાપક દાવો કરતાં સાવચેતી રાખવી.

હેમચંદ્રાચાર્યનું સ્થાન

- હેમચંદ્રાચાર્ય ગુજરાતની જ્ઞાનપરંપરાના મહાન વિદ્વાન હતા. વ્યાકરણ, કાવ્યશાસ્ત્ર, ઇતિહાસ અને અન્ય વિષયોમાં તેમનું યોગદાન છે.
- તેમનું ‘સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન’ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષાનું વ્યાકરણ છે, જેમાં અપભ્રંશનો પણ સમાવેશ થાય છે. અપભ્રંશનાં ઉદાહરણો ભાષાના વિકાસના અભ્યાસ માટે ઉપયોગી છે.

પરીક્ષાલક્ષી નોંધ: ‘સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન’ને માત્ર ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ કહેવું ખોટું છે. તેનું મહત્વ ગુજરાતી ભાષાની પૂર્વપરંપરાને સમજવામાં છે.

મધ્યકાળની ઓળખ

મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક અનુભવો સાથે સામાન્ય માનવીના જીવનનું પણ નિરૂપણ થાય છે. ભક્તિમાં પ્રેમ, જ્ઞાનકાવ્યમાં આત્મચિંતન, આખ્યાનમાં કથારસ અને પદ્ય વાર્તામાં લોકકલ્પના જોવા મળે છે.

આ સમયનાં સાહિત્યને ત્રણ સંબંધોથી સમજવું ઉપયોગી છે:

- સાહિત્ય અને ધર્મ: ભક્તિ, વૈરાગ્ય, જ્ઞાન અને નૈતિકતા.
- સાહિત્ય અને પ્રસ્તુતિ: ગાન, કથાવાચન, ભજન અને સામૂહિક શ્રવણ.
- સાહિત્ય અને લોકજીવન: લોકભાષા, કહેવતો, વ્યવહાર અને સ્થાનિક સંવેદના.

ઘણી કૃતિઓ ગવાતી અથવા સંભળાવવામાં આવતી હોવાથી ગેયતા, પુનરાવર્તન, રસ અને પ્રસંગરચનાનું મહત્વ વધ્યું.

અર્વાચીનકાળનો આરંભ

ઓગણીસમી સદીમાં પશ્ચિમના શિક્ષણ, છાપખાનાં, પત્રકારત્વ અને જાહેર ચર્ચાના વિસ્તારે ગુજરાતી સાહિત્યને નવી દિશા આપી.

વાચક હવે માત્ર શ્રોતા રહ્યો નહીં; તે પુસ્તક, અખબાર અને સામયિક વાંચતો વ્યક્તિ બન્યો. આ પરિવર્તનથી નિબંધ, નવલ કથા, આત્મકથા, ટૂંકી વાર્તા અને આધુનિક નાટક જેવા પ્રકારો વિકસ્યા.

અર્વાચીન સાહિત્યમાં:

- વ્યક્તિ પોતાનું જીવન અને મત વ્યક્ત કરે છે.
- સમાજની પ્રથાઓની સમીક્ષા થાય છે.
- સ્ત્રીશિક્ષણ અને સામાજિક સુધારાના પ્રશ્નો ઊભા થાય છે.
- ઇતિહાસ, પ્રવાસ, વિજ્ઞાન અને શિક્ષણના વિષયો વિસ્તરે છે.
- ભાષામાં સમજાવટ, તર્ક, સંવાદ અને આત્મઅભિવ્યક્તિનું મહત્વ વધે છે.
- ‘અર્વાચીન સાહિત્ય’ સમગ્ર નવા સમયના સાહિત્ય માટેનો વ્યાપક શબ્દ છે. ‘આધુનિકતાવાદ’ તેની અંદરનો એક વિશિષ્ટ સર્જનપ્રવાહ છે.

❖ Chapter - 10 ❖

ગુજરાતી સાહિત્યકારો, રચનાઓ અને સંસ્થાઓ

- ❖ ગુજરાતી સાહિત્યને સમજવા માટે સાહિત્યકારનું નામ અને તેની કૃતિ યાદ રાખવી જરૂરી છે, પરંતુ એટલું પૂરતું નથી. સર્જક કયા સમયનો છે, તેણે કયા સાહિત્યપ્રકારમાં કામ કર્યું, તેની રચનાઓમાં કયા જીવનપ્રશ્નો આવે છે અને તેણે ભાષાને શું આપ્યું, તે પણ સમજવું જોઈએ.
- ❖ આ અધ્યાયમાં સાહિત્યકારોનો પરિચય, મુખ્ય કૃતિઓ, સર્જનની વિશેષતાઓ, સંસ્થાઓ અને પુરસ્કારોને જોડીને સમજાવવામાં આવ્યા છે. રચનાઓની યાદીમાં મૌલિક સર્જન, અનુવાદ, સંપાદન અને સંશોધન વચ્ચેનો ભેદ જાણવવામાં આવ્યો છે.

❖ યુગવર્ગીકરણ અંગે ત્રણ સ્પષ્ટતાઓ:

- ❖ અહીં ‘કેશવલાલ’નો અર્થ કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ લેવામાં આવ્યો છે.
- ❖ ધૂમકેતુ અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યના સર્જક અને મુખ્યત્વે ગાંધીયુગના અગ્રણી વાર્તાકાર છે. તેમને સુરેશ જોશી જેવા આધુનિકતાવાદી સર્જક સાથે એકસરખા ગણવા નહીં.
- ❖ રજનીકુમાર પંડ્યાનું મુખ્ય સર્જન ગાંધીયુગ પછીના સમયમાં વિકસ્યું છે. આપેલી યાદી મુજબ તેમનો પરિચય રાખ્યો છે, પરંતુ તેમની સમયગત ઓળખ અલગ દર્શાવી છે.

❖ મધ્યયુગીન સાહિત્યકારો

❖ નરસિંહ મહેતા

❖ પરિચય અને સાહિત્યિક સ્થાન

- ❖ નરસિંહ મહેતા આશરે પંદરમી સદીના ગુજરાતી ભક્તકવિ છે. તેમનો સંબંધ તળાજા અને જૂનાગઢ સાથે જોડાય છે. જીવનકાળની ચોક્કસ તારીખો અંગે વિદ્વાનોમાં મતભેદ હોવાથી તેમને પંદરમી સદીના કવિ તરીકે ઓળખવું વધુ સાવચેત છે.
- ❖ તેમને પરંપરાગત રીતે ‘આદિકવિ’ કહેવામાં આવે છે. આ ઉપાધિ ગુજરાતી ભક્તિકવિતામાં તેમના વિશિષ્ટ સ્થાનને સૂચવે છે. તેનો અર્થ એવો નથી કે તેમની પહેલાં ગુજરાતીમાં સાહિત્ય રચાયું જ નહોતું.

❖ રચનાઓ અને વિષયો

- ❖ નરસિંહની કાવ્યપરંપરામાં નીચેના વિષયો મહત્વના છે:
- ❖ કૃષ્ણભક્તિ અને કૃષ્ણલીલા.
- ❖ પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ.
- ❖ આત્મજ્ઞાન અને વૈરાગ્ય.
- ❖ ભક્તનું જીવન.
- ❖ કુણા અને માનવતા.
- ❖ તેમના નામ સાથે ‘હૂંડી’, ‘કુંવરબાઈનું મામેરું’, ‘સામળદાસનો વિવાહ’ અને ‘હારમાળા’ જેવી રચના પરંપરાઓ જોડાય છે. મધ્યકાલીન રચનાઓનું કર્તૃત્વ અને પાઠપરંપરા તપાસીને સમજવાં જોઈએ.

❖ ભાષા અને યોગદાન

- ❖ તેમનાં પદોમાં ગેયતા, ભાવની સીધી અભિવ્યક્તિ અને લોકભાષાનો પ્રભાવ જોવા મળે છે. પ્રભાતિયાંની પરંપરામાં તેમનું વિશેષ સ્થાન છે.
- ❖ નરસિંહ મહેતા એટલે પદ, પ્રભાતિયાં, કૃષ્ણભક્તિ અને જ્ઞાન ભક્તિનો સમન્વય.

❖ મીરાંબાઈ

❖ પરિચય

- ❖ મીરાંબાઈ ભારતીય ભક્તિપરંપરાની મહાન સંતકવયિત્રી છે. તેમની જીવનપરંપરા રાજસ્થાન સાથે જોડાય છે અને તેમના પદો ગુજરાત સહિત અનેક પ્રદેશોમાં પ્રચલિત છે.
- ❖ મીરાંના જીવનનાં ઘણાં પ્રસંગો જનશ્રુતિરૂપે મળતા હોવાથી તેમને નિર્વિવાદ ઐતિહાસિક ઘટના તરીકે રજૂ કરતાં સાવચેતી રાખવી.

❖ કવિતાના મુખ્ય ભાવ

- ❖ કૃષ્ણ પ્રત્યેનો અનન્ય પ્રેમ.
- ❖ વિરહ અને મિલનની ઝંખના.
- ❖ ભક્તિમાં સમર્પણ.
- ❖ આંતરિક સ્વતંત્રતા.
- ❖ સામાજિક અપેક્ષાઓ સામે આધ્યાત્મિક નિષ્ઠા.
- ❖ તેમની રચનાઓ મુખ્યત્વે પદરૂપે પ્રચલિત છે. લાંબી મૌખિક પરંપરાને કારણે ગુજરાતી, રાજસ્થાની અને વ્રજભાષાનાં જુદાં ભાષારૂપો જોવા મળે છે.

❖ ગુજરાતી સાહિત્યમાં મહત્વ

- ❖ મીરાંની પદરચનાઓ ગુજરાતી ભજન અને ભક્તિગાનની પરંપરામાં મહત્વ ધરાવે છે. તેમનું સ્થાન માત્ર એક પ્રદેશ સુધી મર્યાદિત નથી.
- ❖ મીરાંને માત્ર ગુજરાતી ભાષાની કવયિત્રી કે ગુજરાતમાં જન્મેલી કવયિત્રી તરીકે ઓળખાવવી યોગ્ય નથી. તેમનો અભ્યાસ વ્યાપક ભારતીય ભક્તિપરંપરામાં કરવો.

પ્રેમાનંદ**પરિચય**

પ્રેમાનંદ સત્તરમી સદીના ગુજરાતી આખ્યાનકાર છે. તેમનો સંબંધ વડોદરા સાથે છે. મધ્યકાલીન કથાકાવ્યને રસપ્રધાન અને લોકપ્રિય બનાવવામાં તેમનું સ્થાન મહત્વનું છે.

મુખ્ય રચનાઓ

કૃતિ	મુખ્ય કથાસંદર્ભ
નળાખ્યાન	નળ અને દમયંતીની કથા
સુદામાચરિત્ર	કૃષ્ણ અને સુદામાની મિત્રતા
કુંવરબાઈનું મામેરું	નરસિંહ મહેતાની જીવનપરંપરા
ઓખાહરણ	ઉષા અને અનિરુદ્ધની કથા
રણયજ્ઞ	રામાયણની કથાપરંપરા
અભિમન્યુઆખ્યાન	મહાભારતનો પ્રસંગ

સર્જનની વિશેષતાઓ

પ્રેમાનંદ પૌરાણિક કથાને સ્થાનિક ભાષા, જીવનવ્યવહાર અને માનવીય લાગણીઓથી જીવંત બનાવે છે. તેમના આખ્યાનોમાં પાત્રચિત્રણ, સંવાદ, પ્રસંગરચના અને રસનું વૈવિધ્ય મહત્વનું છે.

આખ્યાન ગવાતું અને સંભળાવાતું હોવાથી તેમાં ગેયતા તથા શ્રોતાને જોડતી રજૂઆતનો વિચાર જરૂરી છે.

યાદ રાખવાની તારીખો

સુદામાચરિત્ર: 1682.

મામેરું: 1683.

નળાખ્યાન: 1686.

રણયજ્ઞ: 1690.

પ્રેમાનંદના નામે ચડેલી દરેક કૃતિનું કર્તૃત્વ નિર્વિવાદ નથી. તેમની સાથે જોડાયેલી લોકકથાઓને સાહિત્યિક પુરાવા સાથે સરખાવવી.

અખો**પરિચય**

અખો અથવા અખા ભગત સત્તરમી સદીના જ્ઞાનમાર્ગી સંતકવિ છે. તેમનો સંબંધ જેતલપુર અને અમદાવાદ સાથે છે. તેમની રચનાઓમાં આત્મજ્ઞાન અને વેદાંતચિંતન મુખ્ય છે.

મુખ્ય કૃતિઓ

અખાના છપ્પા.

અખેગીતા.

અનુભવબિંદુ.

ગુરુશિષ્યસંવાદ.

ચિત્તવિચારસંવાદ.

પંચીકરણ.

સર્જનની વિશેષતાઓ

અખો ધાર્મિક દંભ, ખોટી ગુરુતા અને માત્ર બાહ્ય આચાર સામે પ્રશ્ન ઊભો કરે છે. તેઓ આંતરિક સમજ, અનુભવ અને આત્મજાગૃતિને મહત્વ આપે છે.

લોકજીવનમાંથી લીધેલાં દૃષ્ટાંતો તેમના તત્ત્વચિંતનને અસરકારક બનાવે છે. ભાષામાં કટાક્ષ અને ચોટ છે, પરંતુ તેનો હેતુ માત્ર હસાવવાનો નથી; માનવીને વિચારવા પ્રેરવાનો છે.

મહત્વપૂર્ણ વર્ષ

‘અખેગીતા’ 1649ની રચના છે. ‘ગુરુશિષ્યસંવાદ’ સાથે 1645નું વર્ષ જોડાય છે.

અખો એટલે જ્ઞાનમાર્ગ, છપ્પા, વેદાંત અને દંભવિરોધ. તેમને માત્ર ભક્તિગીતો લખનાર કવિ તરીકે મર્યાદિત ન કરવા.

દયારામ**પરિચય**

દયારામ મધ્યકાલીન ગુજરાતી ભક્તિ કવિતાના મહત્વપૂર્ણ સર્જક છે. તેમની ઓળખ કૃષ્ણભક્તિ, પુષ્ટિમાર્ગ અને ગરબી સાથે જોડાય છે.

મુખ્ય રચનાઓ

ગરબીઓ અને પદો.

રસિકવલ્લભ.

ભક્તિપોષણ.

અન્ય ભક્તિપ્રધાન અને સાંપ્રદાયિક રચનાઓ.

કાવ્યની વિશેષતાઓ

દયારામની ગરબીઓમાં પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ, ગોપીભાવ, સંવાદ અને સંગીતમાધુર્ય જોવા મળે છે. ભાવનાની નાટ્યમય રજૂઆત અને ગેયતા તેમના કાવ્યને લોકપ્રિય બનાવે છે.

તેમની રચનાઓમાં ભક્ત અને કૃષ્ણ વચ્ચેનો સંબંધ પ્રેમ, માન, રીસ અને વિરહના ભાવોથી વ્યક્ત થાય છે.

રસિકવલ્લભનું મહત્વ

‘રસિકવલ્લભ’ 1828ની કૃતિ છે. તેમાં પુષ્ટિભક્તિના સિદ્ધાંતોનું નિરૂપણ મળે છે. આથી દયારામનું સર્જન માત્ર ગરબી ઓ પૂરતું નથી.

દયારામ એટલે ગરબી અને પ્રેમલક્ષણા કૃષ્ણભક્તિ. ગરબીને દરેક સામાન્ય લોકગીત સાથે સરખી ન ગણવી.

ભોજા ભગત**પરિચય**

ભોજા ભગત અથવા ભોજો ભગત મધ્યકાલીન ગુજરાતી સંતકવિ છે. તેમની કર્મભૂમિ અમરેલી નજીકનું ફત્તેપુર ગણાય છે.

તેમની સૌથી જાણીતી સાહિત્યિક ઓળખ ‘ચાબખા’ છે.

❖ Chapter - 11 ❖

ગુજરાતનાં તીર્થસ્થળો

❖ યાત્રાધામ અને તીર્થની સંકલ્પના

❖ તીર્થનો અર્થ

- ❖ ‘તીર્થ’ શબ્દનો મૂળ અર્થ પાર ઊતરવાનું સ્થાન અથવા માર્ગ એવો થાય છે. ધાર્મિક અર્થમાં તીર્થ એવું પવિત્ર સ્થાન છે, જે વ્યક્તિને આત્મચિંતન, ઉપાસના, નૈતિક જીવન અને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ તરફ પ્રેરિત કરે છે.
- ❖ તીર્થની પવિત્રતા અલગ અલગ આધારોથી વિકસે છે. કોઈ સ્થળ દેવતા અથવા તીર્થંકર સાથે જોડાયેલું હોય છે; કોઈ સ્થળ સંત, ગુરુ કે ધાર્મિક આચાર્યની સ્મૃતિ ધરાવે છે; કોઈ નદી, સરોવર કે પર્વત ધાર્મિક પરંપરામાં પવિત્ર ગણાય છે. કેટલીક જગ્યાએ સદીઓથી ચાલતી યાત્રા અને સામૂહિક ઉપાસના પણ સ્થળને વિશેષ મહત્વ આપે છે.
- ❖ આથી તીર્થની સંકલ્પના માત્ર મંદિર સુધી મર્યાદિત નથી. પવિત્ર પર્વત, સરોવર, સંગમ, ગુફા, દરગાહ, ગુરુદ્વારા અથવા ધાર્મિક સ્મારક પણ પોતાની પરંપરા અનુસાર તીર્થસમાન મહત્વ ધરાવી શકે છે.

❖ યાત્રાનો અર્થ

- ❖ ધાર્મિક આધ્યાત્મિક હેતુથી કરવામાં આવતો પ્રવાસ યાત્રા છે. યાત્રામાં સ્થળ સુધી પહોંચવું, દર્શન કરવાં, પ્રાર્થના કરવી, પરિક્રમા કરવી, ધાર્મિક વિધિમાં ભાગ લેવો સંત અને ગુરુના ઉપદેશનું સ્મરણ કરવું જેવી પ્રવૃત્તિઓનો સમાવેશ થઈ શકે છે.
- ❖ યાત્રાનું એક મહત્વનું પાસું વ્યક્તિનું આંતરિક પરિવર્તન છે. સંયમ, સેવા, સહનશીલતા, સહપ્રવાસીઓ પ્રત્યે સહકાર અને રોજિંદા જીવનમાંથી થોડો સમય આત્મચિંતન માટે કાઢવો, આ બધું યાત્રાના અનુભવનો ભાગ બની શકે છે.
- ❖ પદયાત્રા પણ આ પરંપરાનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ છે. તેમાં યાત્રિક પગપાળા અંતર કાપે છે અને માર્ગમાં સ્થાનિક સમાજ, સેવાકેન્દ્રો તથા અન્ય યાત્રિકો સાથે સંપર્કમાં આવે છે.

❖ યાત્રાધામનો અર્થ

- ❖ જ્યાં મોટી સંખ્યામાં લોકો ધાર્મિક યાત્રા માટે આવે છે અને જ્યાં ઉપાસના સાથે યાત્રિકોની જરૂરિયાતોને અનુરૂપ વ્યવસ્થાઓ વિકસે છે, તેને યાત્રાધામ કહી શકાય.
- ❖ યાત્રાધામની આસપાસ સામાન્ય નીચેની પ્રવૃત્તિઓ વિકસે છે:
 - ❖ ઉપાસના અને ધાર્મિક વિધિઓ.
 - ❖ ધર્મશાળા, અતિથિગૃહ અને નિવાસવ્યવસ્થા.
 - ❖ અન્નક્ષેત્ર, ભોજનશાળા અથવા લંગર.
 - ❖ પ્રસાદ, ધાર્મિક પુસ્તકો અને પૂજાસામગ્રીનું વેચાણ.
 - ❖ વાહનવ્યવહાર અને માર્ગદર્શન.
 - ❖ મેળા, ઉત્સવો અને સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમો.
 - ❖ દાન, સેવા અને સમુદાયની સહાય.
- ❖ તીર્થ કોઈ એક પવિત્ર સ્થળ હોઈ શકે છે, યાત્રાધામ તે સ્થળની આસપાસ વિકસેલું વ્યાપક ધાર્મિક સામાજિક કેન્દ્ર હોઈ શકે છે.

❖ તીર્થક્ષેત્ર

- ❖ તીર્થક્ષેત્ર એટલે પવિત્ર ગણાતો વિશાળ વિસ્તાર, જેમાં એક કરતાં વધુ ધાર્મિક સ્થાનકો, યાત્રામાર્ગો અને વિધિઓનો સમાવેશ થતો હોય.
- ❖ ઉદાહરણ તરીકે, પર્વતના તળેટી વિસ્તારમાં મંદિર, ચઢાણના માર્ગો નાના સ્થાનકો અને શિખર પર મુખ્ય ઉપાસનાસ્થળ હોય, તો આખો વિસ્તાર તીર્થક્ષેત્રરૂપે વિકસી શકે છે. અહીં સ્થળોની પરસ્પર ગોઠવણી અને યાત્રાની પ્રક્રિયા બંને મહત્વ ધરાવે છે.

❖ ધાર્મિક પ્રવાસન

- ❖ ધાર્મિક સ્થળોની મુલાકાત સાથે શ્રદ્ધા, ઇતિહાસ, સ્થાપત્ય, કળા અને સ્થાનિક સંસ્કૃતિનું અવલોકન કરવામાં આવે, ત્યારે તેને ધાર્મિક પ્રવાસન કહી શકાય.
- ❖ દરેક મુલાકાતીનો હેતુ એકસરખો હોતો નથી. કોઈ વ્યક્તિ ઉપાસના માટે આવે છે, કોઈ સ્થાપત્ય જોવા આવે છે, કોઈ સંશોધન કરે છે અને કોઈ સ્થાનિક ઉત્સવનો અનુભવ કરવા આવે છે. તેથી ધાર્મિક સ્થળોનું સંચાલન કરતી વખતે આ વિવિધ જરૂરિયાતોને સમજવી પડે છે.

❖ તીર્થસ્થળોના અભ્યાસ માટેનું વર્ગીકરણ

વર્ગીકરણનો આધાર	પ્રકાર	સમજ
ધાર્મિક પરંપરા	હિન્દુ, જૈન, બૌદ્ધ, મુસ્લિમ, પારસી, શીખ, ખ્રિસ્તી, યહૂદી	સ્થળ કઈ પરંપરા સાથે જોડાયેલું છે
કુદરતી પરિસ્થિતિ	પર્વતીય, સમુદ્રકિનારાનું, નદીકિનારાનું, સરોવરકિનારાનું	સ્થળના ભૌગોલિક સ્વરૂપનો અભ્યાસ

પવિત્રતાનો આધાર	દેવતા, તીર્થંકર, સંત, ગુરુ, ધાર્મિક ઘટના	સ્થળને ધાર્મિક મહત્વ કેમ મળ્યું
ઐતિહાસિક સ્થિતિ	પ્રાચીન, મધ્યકાલીન, અર્વાચીન	વિકાસના સમયની ઓળખ
વર્તમાન ઉપયોગ	સક્રિય ઉપાસનાસ્થળ, પુરાતત્ત્વીય અવશેષ, સ્મારક	આજે ત્યાં કઈ પ્રવૃત્તિ થાય છે
યાત્રાનું સ્વરૂપ	દર્શન, પદયાત્રા, મેળો, પરિક્રમા, સ્મૃતિઉત્સવ	યાત્રિકની મુખ્ય ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ

તીર્થસ્થળોના અભ્યાસમાં પુરાવાનું મહત્વ

- કોઈ સ્થાન વિશેની માહિતી સમજતી વખતે ત્રણ બાબતો અલગ રાખવી જોઈએ:
- ધાર્મિક માન્યતા: પરંપરા અનુસાર દેવતા, સંત અથવા ધાર્મિક ઘટના સાથે સ્થળનું જોડાણ.
- ઐતિહાસિક પુરાવો: અભિલેખ, ગ્રંથ, દસ્તાવેજ, દાનલેખ અથવા તારીખવાળી નોંધ.
- પુરાતત્ત્વીય પુરાવો: ઉત્ખનનથી મળેલાં માળખાં, મૂર્તિઓ, સિક્કા, પાત્રો, અવશેષપાત્ર અથવા બાંધકામના સ્તરો.
- પ્રાચીન ધાર્મિક પરંપરા ધરાવતું સ્થળ અને આજે દેખાતું તેનું બાંધકામ એક જ સમયનાં હોવાં જરૂરી નથી. મંદિર કે ધાર્મિક સંકુલને અલગ અલગ સમયમાં જીર્ણોદ્ધાર, વિસ્તરણ અથવા પુનર્નિર્માણ મળેલું હોઈ શકે છે.

હિન્દુ તીર્થસ્થળો

- ગુજરાતનાં હિન્દુ તીર્થોમાં શૈવ, વૈષ્ણવ અને શક્તિઉપાસનાની વિવિધ પરંપરાઓ જોવા મળે છે. આ ઉપરાંત સંતપરંપરા, સ્થાનિક દેવતાઓ, કુળદેવીની ઉપાસના અને નદી-સરોવર સાથે જોડાયેલી ધાર્મિક વિધિઓ પણ મહત્વ ધરાવે છે.
- અભ્યાસ માટે મુખ્ય ઓળખ આ પ્રમાણે રાખી શકાય:
- શૈવ પરંપરા: શિવની ઉપાસના.
- વૈષ્ણવ પરંપરા: વિષ્ણુ અને તેમના અવતારોની ઉપાસના.
- શક્તિપરંપરા: દેવી અથવા માતૃશક્તિની ઉપાસના.
- સંત અને લોકધાર્મિક પરંપરા: સંતોની સ્મૃતિ, સેવા અને સ્થાનિક શ્રદ્ધાકેન્દ્રો.

સોમનાથ

- સ્થળ: પ્રભાસ પાટણ, વેરાવળ નજીક.
- જિલ્લો: ગીર સોમનાથ.
- મુખ્ય ઉપાસ્ય: ભગવાન શિવ.
- સોમનાથ ગુજરાતનું પ્રસિદ્ધ શૈવ તીર્થ છે. ધાર્મિક પરંપરામાં તેને બાર જ્યોતિર્લિંગોમાં પ્રથમ સ્થાન અપાય છે. અરબી સમુદ્રના કિનારે આવેલું હોવાથી તેની ધાર્મિક ઓળખ સાથે વિશિષ્ટ દરિયા કાંઠાનું દૃશ્ય પણ જોડાયેલું છે.

‘સોમનાથ’ નામનો અર્થ સોમના નાથ એવો થાય છે. ચંદ્રદેવ સાથે જોડાયેલી તેની કથા ધાર્મિક પરંપરાનો ભાગ છે. આ કથાને મંદિરની ઐતિહાસિક સ્થાપનાની ચોક્કસ તારીખ તરીકે રજૂ કરવી યોગ્ય નથી.

સોમનાથનો ઇતિહાસ પુનર્નિર્માણ અને સાંસ્કૃતિક સ્મૃતિ માટે મહત્વપૂર્ણ છે. સ્વતંત્રતા પછી તેના પુનર્નિર્માણના પ્રયાસોમાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ અને કનૈયાલાલ મુનશીની ભૂમિકા નોંધપાત્ર રહી. વર્તમાન મંદિરની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા 11 મે, 1951ના રોજ રાષ્ટ્રપતિ ડૉ. રાજેન્દ્ર પ્રસાદની ઉપસ્થિતિમાં કરવામાં આવી હતી. આ તારીખ પ્રાણપ્રતિષ્ઠાની છે; મંદિરના સમગ્ર વિકાસકાર્યની પૂર્ણતાની તારીખ તરીકે તેનો ઉપયોગ કરવો નહીં. સોમનાથના અભ્યાસમાં ત્રણ બાબતો જોડાય છે: શૈવ શ્રદ્ધા, ઐતિહાસિક ઉતારચઢાવ અને સ્વતંત્ર ભારતનું સાંસ્કૃતિક પુનર્નિર્માણ.

સોમનાથ, પ્રભાસ પાટણ, ગીર સોમનાથ, શિવ, જ્યોતિર્લિંગ.

દ્વારકા

- જિલ્લો: દેવભૂમિ દ્વારકા.
- મુખ્ય મંદિર: દ્વારકાધીશ મંદિર અથવા જગતમંદિર.
- મુખ્ય ઉપાસ્ય: ભગવાન કૃષ્ણ.
- દ્વારકા ગુજરાતનું અગ્રણી વૈષ્ણવ તીર્થ છે. દ્વારકાધીશ મંદિરમાં કૃષ્ણની દ્વારકાના અધિપતિ તરીકે ઉપાસના થાય છે. મંદિર, ગોમતી ઘાટ અને દરિયાકાંઠો મળીને દ્વારકાની વિશિષ્ટ ધાર્મિક ઓળખ બનાવે છે.

રાષ્ટ્રીય ચારધામ પરંપરામાં દ્વારકાનો સમાવેશ થાય છે. આ ચાર ધામ છે:

બદ્રીનાથ, દ્વારકા, જગન્નાથ પુરી, રામેશ્વરમ.

❖ Chapter - 12 ❖

ગુજરાતના પર્યટનસ્થળો

❖ ગુજરાતનું પર્યટન તેના ઇતિહાસ, ધાર્મિક પરંપરાઓ, પ્રાકૃતિક વૈવિધ્ય અને લોકજીવન સાથે જોડાયેલું છે. અહીં હડપ્પીય નગરોના અવશેષો, મધ્યકાલીન મંદિરો, વાવો, કિલ્લાઓ, જૈન તીર્થો, દરિયાકિનારા, રણપ્રદેશ, જંગલો અને વિવિધ પ્રકારનાં વન્યજીવ નિવાસસ્થા જોવા મળે છે. આ કારણે ગુજરાતના પર્યટનનો અભ્યાસ કરતાં ભૂગોળ, ઇતિહાસ, સ્થાપત્ય, સંસ્કૃતિ અને પર્યાવરણને સાથે સમજવાં જરૂરી છે.

❖ આ પ્રકરણમાં સ્થળોની માહિતી માટે ગુજરાત સરકારના પર્યટન અને વન વિભાગ, ભારત સરકાર, યુનેસ્કો તથા રામસરના અધિકૃત સ્ત્રોતોને આધાર બનાવવામાં આવ્યા છે. પર્યટન નીતિઓનો અભ્યાસ કરતી વખતે તેમનો જાહેર કરાયેલો સમયગાળો પણ સ્પષ્ટ રાખવામાં આવ્યો છે.

❖ પર્યટનના પ્રકાર: ધાર્મિક, ઐતિહાસિક, પ્રાકૃતિક, વન્યજીવ અને સાહસિક

❖ પર્યટનની સંકલ્પના

❖ વ્યક્તિ પોતાના રોજિંદા નિવાસ અને કાર્યસ્થળથી બહાર મનોરંજન, દર્શન, અભ્યાસ, વ્યવસાય, આરોગ્ય અથવા અન્ય હેતુસર અસ્થાયી પ્રવાસ કરે અને વિવિધ સ્થળોનો અનુભવ મેળવે, તેને સામાન્ય અર્થમાં પર્યટન કહેવામાં આવે છે.

❖ પર્યટન માત્ર એક સ્થળેથી બીજા સ્થળે જવાની પ્રવૃત્તિ નથી. તેમાં વાહનવ્યવહાર, રહેઠાણ, ભોજન, માર્ગદર્શન, ખરીદી, સ્થાનિક લોકો સાથેનો સંપર્ક અને સ્થળની સમજ જેવી અનેક બાબતોનો સમાવેશ થાય છે.

❖ ઉદાહરણ તરીકે, પાટણ જતો પ્રવાસી રાણીની વાવનું સ્થાપત્ય જુએ, પટોળાની બનાવટ વિશે જાણે, સ્થાનિક ભોજનનો સ્વાદ માણે અને હસ્તકળાની ખરીદી કરે, તો આ તમામ પ્રવૃત્તિઓ મળીને તેનો પર્યટન અનુભવ બનાવે છે.

❖ પર્યટનસ્થળ એટલે એવું સ્થળ કે જે તેની પ્રાકૃતિક, ઐતિહાસિક, ધાર્મિક, સાંસ્કૃતિક અથવા અન્ય વિશેષતાને કારણે પ્રવાસીઓને આકર્ષે છે.

❖ પર્યટન પરિપથ એટલે પરસ્પર જોડાયેલાં અનેક સ્થળોને એક પ્રવાસક્રમમાં આવરી લેવાની વ્યવસ્થા. પરિપથ બનાવવાનો આધાર પ્રદેશ, પ્રવાસનો હેતુ, સમય અને સ્થળો વચ્ચેનું અંતર હોઈ શકે છે.

❖ ધાર્મિક પર્યટન

❖ ધાર્મિક શ્રદ્ધા, દર્શન, પૂજા, યાત્રા, ધાર્મિક વિધિ અથવા મેળામાં ભાગ લેવા માટે કરવામાં આવતો પ્રવાસ ધાર્મિક પર્યટન કહેવાય છે.

❖ ગુજરાતમાં ધાર્મિક પર્યટનના વિવિધ સ્વરૂપો જોવા મળે છે. હિન્દુ મંદિરો ઉપરાંત જૈન તીર્થો, મુસ્લિમ દરગાહો, પારસી ધાર્મિક

સ્થળો અને ખ્રિસ્તી ઉપાસનાસ્થાનો પણ ધાર્મિક પ્રવાસ સાથે જોડાયેલાં છે.

❖ તેની મુખ્ય વિશેષતાઓ આ પ્રમાણે છે:

❖ પ્રવાસનો મુખ્ય હેતુ શ્રદ્ધા અને ધાર્મિક અનુભવ હોય છે.

❖ ચોક્કસ તહેવાર, મેળો અથવા ધાર્મિક પ્રસંગે મુલાકાતીઓની સંખ્યા વધે છે.

❖ યાત્રાળુઓ માટે ધર્મશાળા, ભોજનાલય અને વાહનવ્યવહારની વ્યવસ્થા મહત્વપૂર્ણ બને છે.

❖ ધાર્મિક પરંપરા સાથે સ્થાનિક બજાર અને હસ્તકળાનો સંબંધ વિકસે છે.

❖ ઘણી વખત ધાર્મિક સ્થળનું સ્થાપત્ય અને ઇતિહાસ પણ પ્રવાસીઓને આકર્ષે છે.

❖ સોમનાથ, દ્વારકા, અંબાજી, ડાકોર, પાવાગઢ, પાલિતાણા અને ગિરનાર ધાર્મિક પર્યટનનાં મહત્વપૂર્ણ ઉદાહરણો છે.

❖ ધાર્મિક સ્થળનો અભ્યાસ કરતાં ધાર્મિક માન્યતા, સ્થાપત્યનો ઇતિહાસ અને આજની યાત્રા પરંપરાને અલગ ઓળખવી જોઈએ. કોઈ સ્થળ વિશે પ્રચલિત કથા હોય, તે હંમેશાં પુરાતત્વીય પુરાવાથી સાબિત થયેલી ઘટના હોય એવું જરૂરી નથી.

❖ ઐતિહાસિક અને પુરાતત્વીય પર્યટન

❖ ભૂતકાળના નગરો, પ્રાચીન અવશેષો, કિલ્લાઓ, મહેલો, મંદિરો, વાવો, શિલાલેખો અને અન્ય સ્મારકોને જોવા તથા સમજવા માટેનો પ્રવાસ ઐતિહાસિક પર્યટન કહેવાય છે.

❖ જ્યારે પ્રવાસનો મુખ્ય આધાર ઉત્ખનનથી મળેલા અવશેષો અને પ્રાચીન વસાહતો હોય, ત્યારે તેને પુરાતત્વીય પર્યટન તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે.

❖ ગુજરાતમાં લોથલ અને ધોળાવીરા હડપ્પીય સંસ્કૃતિની સમજ આપે છે. પાટણ અને મોઢેરા મધ્યકાલીન સ્થાપત્ય સાથે જોડાયેલાં છે. ચાંપાનેર, અમદાવાદ અને વડનગર જેવા સ્થળો નગરજીવન અને વિવિધ ઐતિહાસિક તબક્કાઓનો અભ્યાસ કરાવે છે.

આ પ્રકારના પર્યટનમાં નીચેની બાબતો મહત્વપૂર્ણ છે:

1. સ્થળનો સમયગાળો અને ઐતિહાસિક સંદર્ભ.
 2. સ્થાપત્યની રચના અને બાંધકામ સામગ્રી.
 3. શિલ્પ, શિલાલેખ અને પુરાવાનું અર્થઘટન.
 4. સ્થળની મૂળ રચનાનું સંરક્ષણ.
 5. માહિતીપટ, સંગ્રહાલય અને પ્રશિક્ષિત માર્ગદર્શકની ઉપલબ્ધતા.
- ઐતિહાસિક સ્મારકને માત્ર સુંદર ઇમારત તરીકે જોવાથી તેની સંપૂર્ણ સમજ મળતી નથી. તેના નિર્માણ પાછળની રાજકીય પરિસ્થિતિ, ધાર્મિક વિચાર, પાણીની જરૂરિયાત, વેપાર અને સ્થાનિક કારીગરોની કુશળતા પણ સમજવી પડે છે.

પ્રાકૃતિક પર્યટન

- પર્વતો, જંગલો, સરોવરો, ધોધ, દરિયાકિનારા, રણ અને અન્ય પ્રાકૃતિક દૃશ્યોનો અનુભવ મેળવવા માટેનો પ્રવાસ પ્રાકૃતિક પર્યટન કહેવાય છે.
- ગુજરાતના પ્રાકૃતિક પર્યટનમાં સાપુતારા, ડાંગના જંગલો, કચ્છનું સફેદ રણ, દરિયાકિનારા અને વિવિધ જળસ્થાનોનો સમાવેશ થાય છે.
- આ પર્યટનનો અનુભવ ઋતુ પ્રમાણે બદલાય છે. ચોમાસામાં ડાંગમાં હરિયાળી અને ધોધનું આકર્ષણ વધે છે. શિયાળામાં ઘણા જળસ્થાનો પર પક્ષી નિરીક્ષણ માટે અનુકૂળ પરિસ્થિતિ બને છે. દરિયાકિનારે ભરતી અને ઓટ પણ અનુભવને અસર કરે છે.
- પ્રાકૃતિક પર્યટનમાં સ્થળની સુંદરતા સાથે તેના પર્યાવરણને સમજવું જરૂરી છે. રણ, ઘાસમેદાન, કાદવવાળો દરિયાકિનારો અને ભેજવાળો જંગલ એકસરખા પ્રકારના પ્રાકૃતિક પ્રદેશો નથી.

વન્યજીવ પર્યટન

- પ્રાણીઓ, પક્ષીઓ, વનસ્પતિ અને તેમના કુદરતી નિવાસસ્થાનો નિહાળવા માટેનો પ્રવાસ વન્યજીવ પર્યટન કહેવાય છે.

તેમાં જંગલ સફારી, પક્ષી નિરીક્ષણ, પ્રકૃતિ અભ્યાસ, દરિયાઈ જીવસૃષ્ટિનું નિરીક્ષણ અને પ્રકૃતિ અંગેના માર્ગદર્શનનો સમાવેશ થઈ શકે છે.

ગુજરાતમાં તેના મુખ્ય ઉદાહરણો છે:

- ગિર: એશિયાઈ સિંહ અને જંગલજીવન.
- વેળાવદર: કાળિયાર અને ઘાસમેદાન.
- નાનું રણ: ઘુડખર અને રણની જીવસૃષ્ટિ.
- નળસરોવર, થોળ અને ખીજડિયા: પક્ષી નિરીક્ષણ.
- કચ્છનો અખાત: દરિયાઈ જીવસૃષ્ટિ.
- વાંસદા અને પૂર્ણા: દક્ષિણ ગુજરાતનાં વનપ્રદેશો.
- વન્યજીવ પર્યટનનું મૂલ્ય માત્ર કોઈ એક પ્રાણી જોવા પૂરતું નથી. પ્રાણીનો ખોરાક, પાણી, વનસ્પતિ, જમીન અને અન્ય જીવો સાથેનો સંબંધ સમજવો પણ તેનો ભાગ છે.

સાહસિક પર્યટન

- શારીરિક સક્રિયતા, કુશળતા અને નિયંત્રિત જોખમ સાથે જોડાયેલી પ્રવાસ પ્રવૃત્તિઓને સાહસિક પર્યટન કહેવામાં આવે છે.
- તેમાં પદયાત્રા, ટ્રેકિંગ, કેમ્પિંગ, સાયકલ પ્રવાસ અને મંજૂરી પ્રાપ્ત સ્થળોએ જળપ્રવૃત્તિઓ જેવા સ્વરૂપોનો સમાવેશ થઈ શકે છે.
- ગુજરાતમાં ગિરનાર, ડાંગ અને પોલોના વિસ્તારમાં પદયાત્રા તથા પ્રકૃતિ પ્રવાસનું આકર્ષણ છે. જોકે દરેક જંગલ કે પર્વતીય વિસ્તાર પ્રવાસીઓ માટે ખુલ્લો હોય એવું નથી. સ્થળની પરવાનગી, ઋતુ અને સ્થાનિક નિયમો પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ કરવી પડે છે.
- સાહસિક પર્યટન માટે ચાર બાબતો ખાસ જરૂરી છે:
1. પ્રશિક્ષિત માર્ગદર્શક.
 2. યોગ્ય સાધનો.
 3. સ્થળ અને હવામાનની સમજ.
 4. પર્યાવરણને ઓછું નુકસાન થાય તેવી પદ્ધતિ.

અન્ય ઉપયોગી પ્રકારો

પ્રકાર	મુખ્ય આધાર	ગુજરાત સાથે સંબંધિત ઉદાહરણ
સાંસ્કૃતિક પર્યટન	લોકકળા, ઉત્સવો, ભોજન અને જીવનપરંપરા	નવરાત્રી, રણ ઉત્સવ, હસ્તકળા પ્રવાસ
ગ્રામ્ય પર્યટન	ગામનું જીવન અને સ્થાનિક કૌશલ્ય	કચ્છનાં હસ્તકળા ગામો
શૈક્ષણિક પર્યટન	અભ્યાસ અને સ્થળ પર શીખવું	લોથલ, ધોળાવીરા, સંગ્રહાલયો
પર્યાવરણ આધારિત પર્યટન	પ્રકૃતિની સમજ અને સંરક્ષણ	વનપ્રદેશ અને પક્ષી નિરીક્ષણ
વ્યવસાયિક પર્યટન	બેઠક, પ્રદર્શન અને વ્યાવસાયિક કાર્યક્રમ	અમદાવાદ અને ગાંધીનગરના કાર્યક્રમો
આરોગ્ય પર્યટન	સારવાર અને આરોગ્યસેવા	વિશેષ આરોગ્યસેવા ધરાવતાં નગરો
ફિલ્મ પર્યટન	ફિલ્મમાં અથવા ફિલ્મમાં દર્શાવાયેલાં સ્થળો	રાજ્યનાં વિવિધ દૃશ્યમાન સ્થળો

